

Kurucz Attila

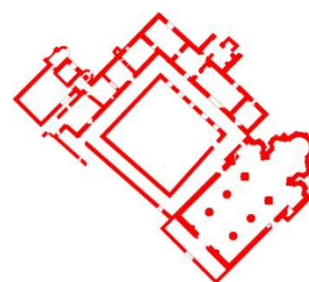
A vértesszentkereszti kolostorrom elméleti rekonstrukciója

OTDK dolgozat

konzulens: Daragó László DLA

Budapest

2015

„Az épületek közül egyesek némák, mások beszélnek, és végül vannak olyanok, ezek a legritkábbak, amelyek énekelnek.”¹

Paul Valéry

„Szt. Kereszt a Csókakő felé vezető úton félmérföld távolságra fekszik. Ezelőtt szép templom volt, falai tetőzetén kívül teljesen állnak, és úgy belseje, mint külseje tiszta quader kövekkel van kivitelezve, valamint márványkövel ékesítve. E templomhoz hasonló Magyarországon, de messze földön sem található. El nem képzelhető évek óta kietlen, s úgy belül, mint kívül annyira benőtt, hogy alig lehet megközelíteni. Mellette tekintélyes kolostor lehetett, minthogy falai még nagy részben állnak.”²

1690-es összeírás a török kiűzése után

¹ Paul Valéry: Eupalinosz vagy az építész, 1923, Somlyó György fordítása, in: Ponticulus Hungaricus, IX. évfolyam 6. szám, 2005.

² Urbaria et Conscriptiones, 1690, megtalálható: Országos Levéltár, magyar fordításban közli: Mezősiné Kozák Éva: A vértesszentkereszti apátság, OMH, Budapest, 1993

Tartalom

Bevezetés / absztrakt	3
Kutatástörténet	4
Analógiák és hatások.....	7
Korábbi elméleti rekonstrukciók	12
A vértesszentkereszti kolostor története és elméleti rekonstrukciója.....	16
A bencés apátság alapításának kérdése.....	16
I. építési periódus – XII. század első harmada	17
II. építési periódus – XII. század második fele.....	18
III. építési periódus – XII. és XIII. század fordulója	19
IV. építési periódus – XIII. század második negyede.....	22
A XIII-XV. századi bencés apátság története	24
V. építési periódus – XV. század utolsó negyede.....	26
VI. építési periódus – XVI. század eleje.....	29
A XVI. századi dominikánus kolostor története	29
A kolostor pusztulástörténete.....	30
A kolostor jelene	31
English summary (Angol nyelvű összefoglaló)	32
Irodalom / források.....	33

Táblák:

- I.-VI. Építési periódusok
- VII. Jelen állapot
- VIII. A templomok térarányai, keletelése
- IX. A második templom torony elképzelései

Bevezetés / absztrakt

Egy rom rekonstrukciója olyan, mint egy kirakós játék, csak itt minden darabnak története van. A dolgozat célja a vértesszentkereszti kolostor romjának elméleti rekonstrukciója és történetének, mindennapjainak megismerése az eddigi kutatások és régészeti feltárások segítségével.

1. Légifelvétel Vértesszentkeresztről

A Vértés erdejében megbújó, a Csák nemzetség által alapított, volt bencés apátság ismert története 1146-ban kezdődik, mikor először említik egy oklevélben. A kolostor ekkor egy kis román kori templomból és egy szerzetesi házból áll (I.). A XII. század második felében a szerzetesek két téglakápolnával bővítik a templomot (II.). A század végén a Csákok hatalma és vele vagyonuk is nő, így kegyúri jogukat is bőkezűen gyakorolhatják: az együttes előbb egy három hajós, keresztház, a magyar román kori építészetben egyedülálló szentélykialakítású templommal (III.), majd kolostorral bővül (IV.). I. Károly király uralkodása kezdetén a Csákok hatalmukat veszítik, melynek során birtokaik a királyra, majd főnemesi családokra szállnak. Az új kegyurak lassan elhanyagolják az apátságot, az épületek állapota romlik, a szerzetesek egyre kevesebben vannak. 1478-ban I. Mátyás király kérésére a pápa átengedi a kolostort a dominikánusok részére, akik felújítják és részben átépítik az apátságot (V.). Hamarosan újabb, kisebb átalakításokkal próbálják a kolostor komfortját növelni és költségeit csökkenteni (VI.). 1543-ban a törökök beveszik Tatát, a szerzetesek elmenekülnek és többé nem térnek vissza. A kolostor állapota folyamatosan romlik, nagy részét elhordják.

A XIX. század második felétől több, kisebb-nagyobb kutatással kezdődik a kolostor maradványainak megmentése. Az 1970-es években Mezősiné Kozák Éva vezetésével alapos feltárást végeznek, a dolgozat nagy részben erre az ismeretanyagra alapoz. A kolostor mind a hat építési periódusáról (I-VI.) eddig nem készült teljes elméleti rekonstrukció, a dolgozat ezt a hiányt szeretné pótolni.

Kutatástörténet

Az 1960-as években végzet feltárásig kevesen kutatták a vértesszentkereszti kolostort. Ennek oka feltehetőleg az lehet, ami hanyatló korszakainak is, az elszigeteltsége. Ahogy oka ma is a kevés látogatónak és az azóta se igen bővülő kutatási eredménynek. Pedig a romot szemlélve bebizonyosodott számomra, hogy stílusjegyeit tekintve egy egyedülálló és úttörő épületegyüttessel van dolgunk, a második templomot szemlélve mindenképpen. Szerencsére a rom jelenleg jó állapotban van, folyamatosan karbantartják. Nem égető egy újabb leletmentő kutatás szüksége, de a romlás nem feltétlenül kéne, hogy ok legyen erre, mint a műemlékvédelemben oly sokszor. Mint ahogy a pusztulás volt a kiváltója annak az első féltő felszólalásnak 1803-ból, mikor Fuxhoffer Damian bencés szerzetes írásában szól az ellen, hogy az Esterházyak és a környékeliek kőbányaként tekintenek az épületre.³

A „Vörös Klostrom” templomának szentélye

2. Csernó Géza rajza

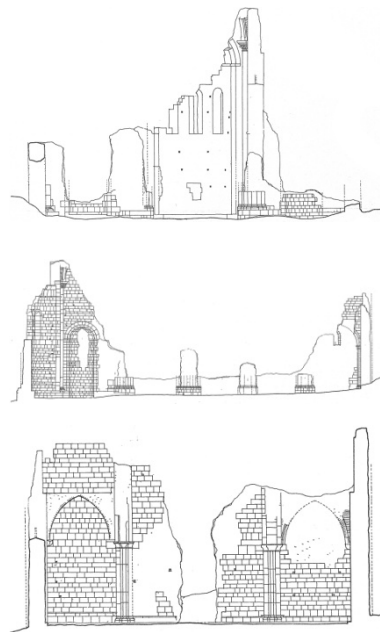
A műemlékvédelem első szele után, 1860 körül jár először szakértő szem Vértesszentkereszten Rómer Flóris személyében, aki dunántúli körútjai során ejti útba a kolostort és hasznos feljegyzéseket, rajzokat készít, részben ma már nem látható részletekről is. Amikor az 1964 előtti kutatásokat említjük, fontos megjegyezni, hogy ezek szinte csak a második templomra koncentrálnak. A kolostor épülete azelőttig több méternyi föld és sűrű növényzet alatt rejtőzködött, csak a kerengő keleti fala magasodott ki, csak sejteni lehetett, hogy valaha egy kolostor állhatott a templom mellett. Rómer hívja fel Henszlmann Imre, jeles művészettörténész kollégája figyelmét a romokra, aki *Die mittelalterliche Baukunst in Ungarn* (A középkori építészet Magyarországon) című művében építészeti is értékeli a kolostort.⁴ Kevesebb szakértelemmel, de annál részletesebben ír NácZ József vértessomlói plébános és a Műemlékek Országos Bizottsága kinevezett tagja a „Vörös Klostrom”-ról, ahogy a népnelv akkortájt emlegeti a romot.⁵ Tanulmányához Csernó Géza készített illusztrációkat (2. ábra). 1928-ban Kiss Dezső építész elnagyolt felmérése alapján megpróbálja rajzban rekonstruálni a második templom falait.

3 Fuxhoffer Damian: *Monasteriologia Regni Hungariae*, Veszprém, 1803

4 Henszlmann Imre: *Die mittelalterliche Baukunst in Ungarn, Die romanische Styl im XVI. Jahrhundert*, in: *Östereichische Revue*, 1865

5 NácZ József: A vértessomlói vidék történelmi műemlékei, in: *Archeológiai Közlemények*, 1899

Kapuit ismeretek hiányában nyitott kérdésként hagyja.⁶ Az 1930-as évek kutatásai közül a legmélyrehatóbb Gerevich Tiboré, aki a *Magyarország románkori emlékei* című könyvében keresi a második templom előzményeit és utóhatását.⁷ 1940-ben történik az első jelentősebb feltárás a területen, mikor a Műegyetem építészhallgatói Lux Géza vezetésével megtisztítják a templom környezetét, kisebb területeken feltárásokat végeznek, és alaposnak mondható felmérési rajzokat készítenek. Kutatási eredményeiket a Lux egy tanulmányban közli⁸, a tervtárakban megőrzött rajzaik (3-5. ábra) és fotóik ma is hasznos információkkal szolgálnak: sok olyan részletet örökítettek meg, melyek 1964-re leomlottak vagy eltűntek. Ebből az időből hasonlóan értékes fotókat hagyott örökül Csányi Károly építész, művészettörténész.⁹ 1957-ben és 1958-ban Révhelyi Elemér

3-5. Lux Géza vezette felmérés néhány rajza

közöl tanulmányokat, melyben a levéltárakban, a tatabányai kőtarban és az ottani múromon végzett kutatásainak eredményeit és az azokból leszűrhető megállapításait közli.¹⁰ Az 1960-as évek előtti tanulmányok megállapításai gyakran tévesek, hisz egy feltáratlan műemléket vizsgálnak, de sokszor ma már nem megismerhető információkat közölnek, továbbá fenntartották a szakmai és civil érdeklődést, valamint nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy az Országos Műemléki Felügyelőség felismerje egy alapos, a kolostor együttes teljes területére kiterjedő régészeti feltárás szükségességét.

Az 1964-ben Mezösiné Kozák Éva vezetésével nagyszámú szakember és segédmunkás gárda kezdte meg a kolostor együttes feltárását. Az apátság teljes területét és az északra fekvő területeket a bolygatatlan talajszintig feltárták, a szint alatti rétegekben helyenként szondázó ásatást végeztek. A falak és leletek helyét szelvényhálózatos beosztással rögzítették. A falazatok korát a talajviszonyok, a leletek, a falazás módja és a faragott kövek stílusjegyei alapján határozták meg, így sikerült elkészíteniük az apátság periodizációját. A munkát figyelemmel kísérte Kozák Károly régész, Entz Géza és Dercsényi Dezső művészettörténészek, valamint Sedlmayr János építész. A feltárás során a betemetődött, még álló falak mellett rengeteg faragott és építőkö került elő. Az építészeti részleteken kívül nagyszámú tárgyi leletet és kályhacsempéket is találtak, valamint összesen 124 sírt

6 Kiss Dezső rajza a Forster Központ tervtárában található.

7 Gerevich Tibor: *Magyarország románkori emlékei*, Budapest, 1938

8 Lux Géza: A vértesszentkereszt egykori bencés apátság templomrom, in: *Technika*, 1940

9 A Műegyetem 1940-ben készített felmérési rajzai megtalálhatóak a Forster Központ tervtárában, a korabeli fotók a fotótár Csányi és Lux hagyatékában.

10 Révhelyi Elemér: A vértesszentkereszt templom újszerű megjelenése Árpád-kori építészetünkben, in: *Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem tudományos ülészakánának előadásai*, 1957

Révhelyi Elemér: L'église de Vértesszentkereszt et ses rapports avec l'architecture hongroise de l'époque Arpadienne, in: *Acta Historiae Artium* 5, 1958

sikerült feltárni. Azonban még így is maradt mit kutatni a jövő régészei számára: az épületegyüttes körüli melléképületek, egy északkeletre, a kolostortól távolabb feltételezett udvarház és néhány sír feltáratlan maradt. A leletek elemzése során okleveles és történeti adatokra is támaszkodtak. A feltárás 1971-ig tartott. Kozák Éva a kutatás eredményeit több tanulmányban közli, majd 1994-ben *A vértesszentkereszti apátság* című könyvében foglalja össze, szem előtt tartva az addig megjelent, más szerzők által közölt tanulmányok eredményeit is.¹¹

A régészeti feltárás alatt és után megjelent tanulmányok többsége a faragott kőanyag vizsgálatával foglalkozik, megpróbálták datálni az egyes köveket, felkutatni analógiáikat és az apátsághoz köthető kőfaragó műhelyeket. Marosi Ernő az 1978-ban Székesfehérváron rendezett, Árpád-kori faragványokat bemutató kiállítás kapcsán értekezik hosszabban a romról.¹² 1994-ben Filepkó Annamária az ELTE-n készített szakdolgozatában az apátság román kori faragványait vizsgálja.¹³ Raffay Endre művészettörténész 2001-ben és 2006-ban közli eredményeit a faragott köveken végzett elemzései kapcsán.¹⁴ A 2001-es bencés apátságokat bemutató pannonhalmi kiállítás kapcsán Hervay F. Levente, történész is értékes okleveles adatokat közöl.¹⁵ Sajnos kevesen térnek ki az épületegyüttes építészeti, tér- és tömegalakítási kérdéseire, azok analógiáinak és hatásainak felkutatására. Ha ki is térnek erre, többnyire a kövek, és nem az építészeti kialakítás analógiái alapján. E Tudományos Diákköri dolgozat a maga szerény eszközeivel utóbbi hiány befeltozásához szeretne hozzá járulni.

Műegytemi építészhallgatóként egy tervezési feladat kapcsán 2013 tavasza óta foglalkozom az apátsággal, melynek során egy javaslatot dolgoztam ki az apátság revitalizációjára és részbeni helyreállítására. Az épületegyüttest egy múzeummal (ahol bemutatható lenne a ma szétszórta megtalálható kő és lelet anyag) és egy zárandokszállással egészítettem ki. Úgy gondolom minden építészeti beavatkozást, amely műemlékekkel kapcsolatban történik, alapos kutatás kell, hogy kísérje. Ehhez tartva magam, a tervezéssel párhuzamosan a rom kutatásával is foglalkoztam. Megállapításaim a helyszínen tapasztaltakra, a Forster Központban található felmérési rajzokból, régészeti naplókából és fényképekről leszüreható információkra, valamint a szakirodalmakra alapoztam.

- 11 Mezősiné Kozák Éva: A vértesszentkereszti román kori templom feltárása, in: *Archaeológiai Értesítő*, 1970
Mezősiné Kozák Éva: A vértesszentkereszti bencés apátsági templom, in: *Művészet*, 1979
Mezősiné Kozák Éva: A vértesszentkereszti egyenes szentélyzáródású templom, in: *Építés-Építészettudomány*, 1983
Mezősiné Kozák Éva: A vértesszentkereszti bencés apátság gótikus kályhacsempéi, in: *Communicationes Archeologicae Hungariae*, 1984
Mezősiné Kozák Éva: A vértesszentkereszti apátság, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest, 1993
- 12 Marosi Ernő: Vértesszentkereszt, in: Tóth Melinda, Marosi Ernő (szerkesztők): *Árpád-kori kőfaragványok*, katalógus, István Király Múzeum, Székesfehérvár, 1978
- 13 Filepkó Annamária: A vértesszentkereszti apátsági templom román kőfaragványai, szakdolgozat, ELTE, Budapest, 1994
- 14 Raffay Endre: Vértesszentkereszt, in: Takács Imre (szerkesztő): *Paradisum plantavit...*, Pannonhalma, 2001
Raffay Endre: *Esztergom, Vértesszentkereszt*, Forum Könyvkiadó, Budapest, 2006
- 15 Hervay F. Levente: A bencések és apátságaik története a középkori Magyarországon, in: Takács Imre (szerkesztő): *Paradisum plantavit...*, Pannonhalmi Bencés Főapátság, Pannonhalma, 2001

Analógiák és hatások

Az épületegyüttes különböző építészeti megoldásai és kőanyaga alapján a korábbi kutatók által felvetett kapcsolatokat, előképeket összefoglalóan vizsgáltam, remélve, hogy összefüggéseket találok köztük. Körbe jártam az első és a második templom, valamint dominikánus kolostor kápolnájának és kerengőjének analógiáit. Utóbbira eddig kevesen fordítottak figyelmet. A faragott kövek kapcsán felvetett analógiákat, kellő művészettörténeti tudás hiányában nem vizsgálhattam, megbízom a szakértők véleményében.

Az első, a XII. század első harmadából származó templom esetében egyenes szentélyzáródása, majd később hozzá épült téglakápolnái kapcsán hoztak fel analógiákat. Az egyenes záródásra Kozák Éva a tihanyi apátság altemplomát, a kardoskúti Hatablaki kápolna első periódusát, Felsődörgicsét, a sopronbánfalvi templom első periódusát, Ipolytölgyest, a visegrádi ispánsági központ egyik korai templomát, a gyöngyöspatai vártemplomot, Abasár Bolti-tető és Pétermál templomait, Jászdózsát, Kaposvárt és Gímeskosztolányt (ma Szlovákia) említi magyar példaként.¹⁶ A szentély kialakításával kapcsolatban az a fő kérdés merült fel, hogy korai ciszterci hatás vagy pusztai kivitelezési egyszerűsítés miatt nem félkörív vagy sokszögzáródású. Gerevich Tibor a típus elterjedését a ciszterciek megjelenéséhez datálja.¹⁷ A ciszterci rend 1142-ben érkezik Magyarországra, mikor II. Géza a rend Heiligenkreuzból meghívott tagjai számára Cikádorban (a mai Bátaszéken) templomot és rendházat épít. Bár templomunk korábbi, de mivel már II. Béla uralkodása idején (1131-1141) felmerül egy ciszterci kolostor alapításának kérdése, ami a rend hatását bizonyítja, nem zárható ki a ciszterci vonatkozást valószínűsítő állítás.¹⁸ Véleményem szerint, mivel egy elzárt helyen, szerény támogatásból emelt templomról beszélünk elképzelhető az is, hogy pusztán az egyszerűbb kialakításra törekedtek. Sőt mivel az sem kizárt, hogy nem szerzetesi építkezésről beszélünk (lásd 16. oldal), az egyszerűsége való törekvés hasonló súlyú állítás lehet, mint a ciszterci hatás. Ezzel meg van az első olyan kérdés, amire valószínűleg már soha nem tud választ adni a tudomány a vértesszentkereszti rommal kapcsolatban. Mint látni fogjuk a továbbiakban sok ilyen nyitott kérdés teszi majd rejtélyessé vizsgálatunk tárgyát.

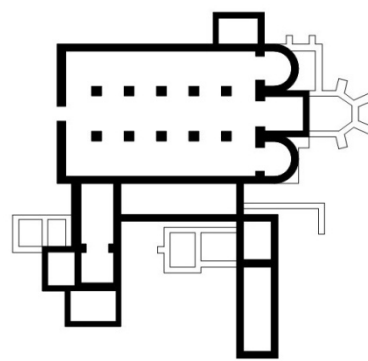
Az első templomhoz a XII. század második felében hozzáépített téglakápolnák, az ekkora méretű templomok sorában egyedülálló megoldásként említhetők. Kozák Éva szerint az egykori pásztói ciszterci templom kápolnái lehettek mintaadóak redukált formában.

16 Az épületegyüttes Mezősiné Kozák Éva által említett építészeti analógiáit lásd: Mezősiné Kozák, 1993, 84-96. oldal

17 Gerevich, 1938, 31. oldal

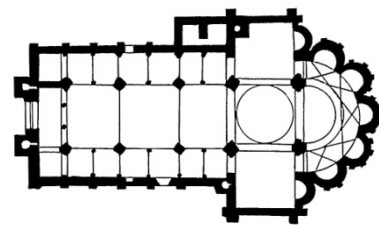
18 Hervay F. Levente, Legeza László, Szacsavay Péter: Ciszterciek, Mikes Kiadó, Budapest, 1997

Ha megnézzük a román kori, XII. század eleji pásztói templom alaprajzát (6. ábra), akkor láthatjuk, hogy valóban egy egyenes záródású főszentélyről és félköríves mellékszentélyekről beszélhetünk, de pont az utóbbi fogalomhasználatban válik tévessé az analógia. Pásztón ugyan is nem mellékkápolnákról van szó, hanem a mellékhajók végén elhelyezkedő szentélyekről. A kutató szerint további példákat a XII. századi német templomok között lehetne találni.

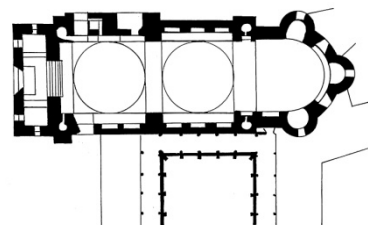

6. A pásztói kolostor alaprajza, a bencés periódus kiemelésével, mint az első templom feltételezett analógiája

A második templom kapcsán jóval összetettebb kérdésekre kereshetünk választ. A kutatók által felhozott analógiák két csoportra oszthatók: egyik részük az alaprajzból indul ki, másik részük pedig a faragott kőanyag elemzése mentén halad. A gazdagabb kiképzésű, nagyobb templom építését feltételezések szerint, legkorábban 1190-ben kezdhették el és 1220 körül fejeződhetett be. A szentély kialakítására legközelebbi magyar példának a kalocsai székesegyház II. periódusát említi Kozák Éva. Azonban ha megnézzük az alaprajzot látható (7. ábra), hogy a főszentély logikájában eltér vértesi példántól. Míg Kalocsán a négyzetes térhez csatlakozó félköríves szentélyről beszélhetünk, melyet szentélykörüljáró és kápolnakoszorú vesz körbe, addig esetünkben egy négyzetes alaprajzú

7. A kalocsai székesegyház II. periódusa, mint a második templom feltételezett analógiája

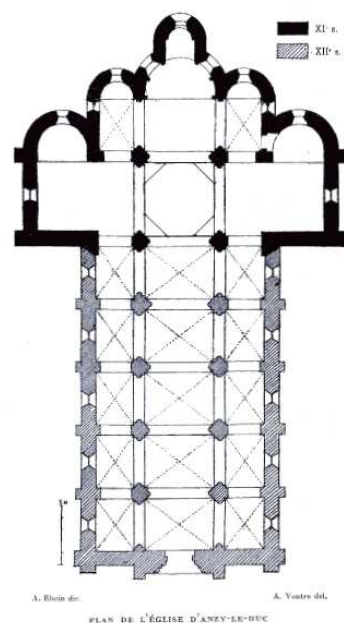
8. Cahors katedrálisa, mint a második templom feltételezett analógiája

szentélyről van szó, melyhez a templom tengelyében egy nagyobb, oldalirányban két kisebb félköríves térbővület csatlakozik. A kutató ezután Aquitániából Charos (8. ábra), Angouleme és Solignac példáját említi, bár megjegyzi, hogy sok mindenben eltérnek Vértesszentkeresztől, de véleményem szerint sem morfológiai, sem térszervezési szempontból nem vethetők össze a mi példánkkal. Hasonlóan a felhozott észak-itáliai példákhoz: Parma, Gravedona és Cortona, bár ezek kétségtelen közelebb állnak. Kozák Éva a kölni Sankt Apostel és a Gross Sankt Martin templomok példáját említi még párhuzamként arra, hogy a második templomnál a szentélyhez három félköríves térbővület csatlakozik, csak hogy a német példánál maga a szentély félköríves kialakítású és a másik két félköríves tér a keresztházak végein

jelenik meg. Révhelyi Elemér a szentély kapcsán a keleti, bizánci templomok centrális jegyeit véli felfedezni, azonban véleményem szerint ez akkor elfogatható, ha a szentély térbővületei egyformák lennének.¹⁹ Ha megfelelőbb analógiákat szeretnénk találni, meglátásom szerint a teljes alaprajz logikáját kell megértenünk, nem csak a szentélyét.

A második templom a Szent Kereszt tiszteletére lett felszentelve, egy 1231-ből származó oklevél szerint. Alaprajzának fő terei (a főhajó, a kereszthajó és a szentély) szépen meg is jelenítik a kereszt formát. Ezekhez csatlakoznak a mellékterek, a szentély és kereszthajó félköríves térbővületei, valamint a mellékhajók.

A szimbolika logikáján túl, a szerzetesi templomoknál gyakori, hogy a szentély nem csak egy apszisból áll, hanem egy négyzetes térrel is kiegészül, a liturgia alatt itt foglalhattak helyet a szerzetesek. A hajók szabad boltozási rendszerűek, nem kötöttek, váltott támaszállással, mint a kalocsai példánál. A szentély kisebb és a kereszthajó, a mellékhajók tengelyeitől kissé eltolódott térbővületei azonos kiképzésűek. Ez a felépítési logika adhat magyarázatot a hazai román kori építészetben egyedi térszervezésre. Analógiát keresni valóban a részlet megoldásokban lehet, de ha ezek egy irányba mutatnak biztosabb lábakon álló forrást találhatunk. A boltmezők téglalap arányai (lásd VIII. tábla) feltűnően francia hatást sejtettek, így ezen a vonalon indultam el. A főhajó boltozatainak bordái a ciszterciek által kedvelt, kora-gótikus körtetagos bordák, könnyen elképzelhető, hogy a francia eredetű ciszterci építészetben gyakorlott mesterek is részt vehettek templomunk építésében. A pilisszentkereszti ciszterci monostor, melyet 1184-ben alapítottak, a vértesi második templommal egy időben épül, így könnyen elképzelhető, hogy a pilisiek küldhettek segítségül olyan mestereket, akik ismerhették a francia kora-gótika megoldásait. A szentélykialakítás tekintetében magam se találtam megfelelő példákat, de véleményem szerint a Cluny-i bencés apátság hatósugarában eszmeileg közelebbi példákat találhatunk, mint német és itáliai területeken. Cluny III. periódusának hatalmas templomát 1095-ben szentelték fel, tehát a XII. század második feléből már találhatunk olyan kisebb templomokat, melyek kiforrottan és szükségszerűen leegyszerűsödve követik Cluny építészetét. Ha például Anzy-le-Duc templomát (9. ábra) vesszük szemügyre, felismerhetünk olyan jegyeket melyek megjelenhettek a vértesi

9. Anzy-le-Duc temploma, mint a második templom lehetséges analógiája

19 Révhelyi, 1957, 457. oldal

erdőben. Mint Cluny esetében a dél-burgundiai templomnál is nem a kereszthajó végén (mint a német példánál), hanem a szentély mellett helyezték el mellékszentélyeket. A főszentély itt is egy négyzetes térből áll, melyet két oldalt kis kápolna formájú terek és egy félköríves záródású kis térrel bővített nagy apszis egészít ki. Bár szentélykialakítása bonyolultabb, mint esetünkben, de mégis rokonabbnak érzem, mint a fentebb felsorolt lehetőségeket. Megérzésemet erősíti, hogy a főhajó és a mellékhajó boltmezőinek egymáshoz és önmagukban összevethető arányai szinte azonosak a vértesszentkereszt templomával.

A faragott kőanyag szimbolikáját, részletképzését elemezve a művészettörténészek két stílusokban eltérő csoportot határoztak meg. A templom alsó zónáiban található faragott kövek, oszlopfők, kapuk román kori ízüek, míg a felső zónákban elhelyezkedett kövek kora-gótikus jellegűek. Az alaprajznál, főleg a hajóknál már megfigyelhettünk kora-gótikus jegyeket, a szentélynél tapasztalható román kori vonások mellett. A templom építése a szentéllyel kezdődött és nyugat felé haladt. A kutatók feltételezik, hogy 1204-ben, mikor a Csák Ugrin esztergomi érsek, a monostor akkori kegyura meghal, az építkezés megszakadt.²⁰ Elképzelhetőnek tartom, hogy ekkor a hajók még nem lehettek kitűzve és a boltozás sem készült el. A birtokokat és vele az apátságot I. Miklós ispán örökli, aki az 1205-ben megkoronázott II. András kedvelt embere. A király apja (III. Béla) és saját feleségei révén is jelentős francia kapcsolatokkal bír. Mindezeket összevetve könnyen előfordulhat, hogy az építkezés elején még a román kori hagyományokat követték, majd az építkezés második fázisában, az új kegyúrral egy új stílus első szelei is megérkeztek Vértesszentkeresztre. A második templom kapui esetében a régészek az esztergomi kőfaragó műhely hatását vélik felfedezni.²¹ Itt külön említést érdemel a nyugati kapu, melyen a lombard előépítményes, oszlophordó oroszlánokkal díszített kapuk hatása figyelhető meg. Kozák Éva az esztergomi székesegyház Porta Speciosa-ját említi analógiaként, amely szintén oszlopbélletes és oroszlánokkal díszített. A közeli példa véleményem szerint nem teszi szükségessé, hogy észak-olasz területeken tanult mestereket is feltételezzünk. A további részletek, oszlopfők, konzolok, stb. kapcsán magyar, bajor és osztrák példákat említenek a kutatók. A kalocsai székesegyház II. periódusát bár kizártam az alaprajz tekintetében, de ezzel nem zárom ki, hogy a részletképzésben lehet párhuzam. A művészettörténészek egyes kövek esetében erős rokonságot fedeztek fel²². Külhoni előképekként a Regensburgi Szent Jakab templom és a St. Emmeram kolostor, a Freising-i dóm, valamint a Schönggraben-i templom részleteit emelik ki.

20 Mezősiné Kozák, 1993, 92. oldal

21 Mezősiné Kozák, 1993, 34., 38., és 41. oldalak

22 Marosi Ernő: Die Anfänge der Gotik in Ungarn (A gótika kezdetei Magyarországon), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984, 122. oldal

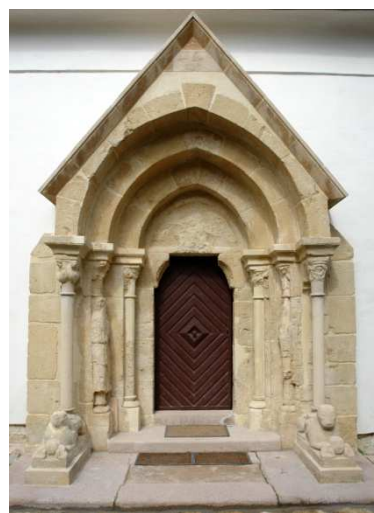
A kutatások során, mind az alaprajz, mind a részletek tekintetében sok, különböző területről vett előkép került elő. Említenek bizánci, észak-olasz, francia és német hatásokat is a magyarok mellett. A művészettörténészek egy része úgy véli, hogy különböző tanultságú kőfaragók vehettek részt a munkálatokban, míg mások kizárják ennek lehetőségét. Kozák Éva az utóbbi elképzelést támogatva, arra hivatkozik, hogy egy műhely tagjait éppen az köti össze, hogy egy stílusban dolgoznak.²³ Az analógiák fenti áttekintése során, a számomra megfelelőnek véltek leszűkültek két területre: a francia (burgund) és dél-német vidékekre. Ha a térképre tekintünk, ezek a tájak ugyanazon a Magyarországra vezető út mentén terülnek el. E gondolat mentén, számomra két forgatókönyv képzelhető el: az egyik, hogy egy olyan kőfaragó mester vezette az építkezést, aki vagy Franciaországban született vagy ott tanult, és Magyarország felé véve az irányt magába szívta a dél-német területek díszítőművészetének hangulatát. Vagy pedig, egy francia műveltségű mester irányítása alatt német tanultságú kőfaragók dolgoztak, akik a részletek tekintetében szabadabb kezet kaptak.

A második templom hatása több helyen is fellelhető Magyarországon. Ócsa és Aracs (10. ábra) templomain, mind részleteikben, mind tér- és tömegalakításukban kimutatható Vértesszentkereszt hatása. A nyugati kapu vonásai fedezhetőek fel a közeli Litér temploma (11. ábra), valamint Jásd egykori bencés kolostora esetében; ebben az időben mindkét falu a Csákok birtoka.

A kutatók vizsgálták mind a bencés, mind a dominikánus kolostorok részletmegoldásainak előképeit is. A második templom után valamivel később épült bencés kolostorépület részleteit a jáki templom műhelyéhez kötik, amely éppen ekkor a XIII. század második negyedében épül. A dominikánus kolostor, mely I. Mátyás uralkodása alatt épül fel, egyértelműen a királyi udvar és környezetének építkezéseivel rokon. A prior magánkápolnája szinte azonos kialakítású lehetett, mint a budavári domonkos kolostor szintén csak alaprajzában ismert kápolnája. Az első dominikánus kerengőről sajnos keveset tudunk, az egyetlen fennmaradt, feltételezhetően ide tartozó oszlop sem nyújt sok támpontot. A rekonstrukcióhoz a visegrádi királyi palota késő-gótikus kerengője adott egy lehetséges mintát.

10. Aracs temploma, mely a második templom mintáját követhette

11. A litéri templom kapuja, mely a nyugati kapu mintáját követhette

23 Mezösiné Kozák, 1993, 300. jegyzet

A vértesszentkereszti kolostorrommal foglalkozó kutatók, szinte mindegyike tett kisebb-nagyobb utalásokat arra, hogy milyen is lehetett az épületegyüttes, vagy egy adott részlete a különböző időkben. Ezek közül a legrészletesebbek Kozák Éva megállapításai, aki könyvében az egy-egy feltárt részlet ismertetése során rövid utalásokat tesz az eredeti állapotra vonatkozóan. Mint a kutatások többsége, az elméleti rekonstrukciós elképzelések is elsősorban a XII. és XIII. század fordulóján épült templomra koncentrálnak. Elsőként, a feltárás ideén Sedlmayr János készített rajzokat a templomról, majd a 2000-es években Buzás Gergely egy számítógépes modellt a teljes épületegyüttes XVI. századi állapotáról.

A késő románkori templom esetében három kérdés körül bontakozott ki vita: voltak-e tornyai, ha igen hol és mennyi?, volt-e empórium?, illetve változott-e az építészeti koncepció az építés közben? A tornyok kérdése folyamatos része a kutatásoknak²⁴. Mivel már a XIX. században semmi nyom nem utal toronyra vagy tornyokra, Rómer Flóris sem készíthetett feljegyzéseket róla. Korábról egyetlen utalást talált Révhelyi Elemér: 1794-ből fenn maradt egy levél melyben a bontással megbízott mester eszközöket kér a tatai Esterházy birtoktól. Az idevonatkozó sorok így szólnak: „[...] Által küldöm a véget Christian Pallért, hogy tudósítsa az Urat minémű Fákra és eszközökre leszen szüksége, hogy a Szent Kereszth Tornyokból a követ le fejthessék. [...] A midőn leválasztják a két Tornyt, puskaporral láthatunk hozzájuk. [...]”²⁵. Azonban ezeket a sorokat többen nem fogadták el bizonyító értékűnek, ugyanis a kereszthajó könnyen tűnhetett tornyoknak: ha a főhajó és a négyezet boltozatai ekkorra már leomlottak és a kereszthajó falai álltak a legmagasabban. A kutatók azért feltételezik, hogy a kereszthajóra utalnak a mesterek, mert ezen a részen pusztult el leginkább a templom, feltételezhetően itt robbantottak. Henszlmann Imre szerint a templomnak a bencéseknél szokásos nyugati tornyai lehettek. Kozák Éva és Sedlmayr János szerint ez szinte kizárt, hisz a falak azon a szakaszon nem elég vastagak, valamint támpillérek sem maradtak fenn. Révhelyi szerint két nyugati torony és egy négyezeti torony lehetett. Bár már ő is megállapította, hogy a nyugati falak gyengék, szerinte alacsony bizánci, szíriai hatású tornyok azonban elképzelhetőek. Sedlmayr János és Kozák Éva keleti toronypárt vagy egy tornyok nélküli templomot tart leginkább elképzelhetőnek. Sedlmayr a négyezeti tornyt sem tartja kizártnak²⁶, csupán azért veti el mert szerinte a kereszthajók térarányai közelebb állnak a négyzethez. Ellenben, meglátásom szerint a keleti toronypár két okból lehet kétséges,

24 A „torony-vita” leírását lásd: Mezősiné Kozák, 1993, 32. oldal és 71. jegyzet

25 Mezősiné Kozák, 1993, 33. jegyzet

egyrészt német hatásról tanúskodna, amit csak a faragványokon fedezhető fel, számomra az alaprajz és a tömegképzés erősen francia hatást mutat. Másrészt ebben az esetben is szükség lenne támpillérekre, melyekre utaló nyomokat a keresztháznál sem találtak. A nagyméretű négyezeti pillérek és azok legmélyebbre nyúló alapozása, valamint a francia vonal számomra az egy négyezeti torony lehetőségét erősíti, de a torony nélküli elképzelést sem tartanám kizártnak. A felvetett torony lehetőségeket a IX. táblán foglaltam össze, rajzos formában.

Az empórium kérdésében már biztosabb utalásokat nyújt a rom. Elsőként Lux Géza veti fel a karzat lehetőségét, mellyel Sedlmayr János is egyet ért²⁶. Marosi Ernő azonban vitatja, szerinte a kereszthajókban talált két csigalépcső az oldalhajók boltozati magassága fölé nem vezethettek, és a mellékhajók falain semmilyen megerősítésnek nem látja nyomát. Sedlmayr szerint azonban a csigalépcsők kiszerkeszthetőek és a mellékhajók boltozata felett fenn maradt kváderburkolat nehezen elképzelhető egy padlástérben. Marosi Ernő nem találta perdöntőnek az ellenérveket.²⁷

A templom feltárása és elemzése során felmerült, hogy az építkezés során változott az építészeti koncepció. Az elméleti rekonstrukció tekintetében ennek nincs különösebb vonzata, de ahhoz hogy az építés folyamatát, a koncepciót és a részlet megoldások okát megértsük fontos foglalkozni ezzel a kérdéses megállapítással is. A régészek megfigyelték²⁸, hogy a lábazat magasságában a falazat méreteit jelentősen csökkentették, a 185 cm széles alapra 120 cm széles felmenő falazat épült, így széles külső és belső lábazat alakult ki. A szentély apszisának alapja patkóívet ír le, míg a felmenő falai félkörívesek. A padló szintet az eredetileg tervezethez képest megemelhették, ezt mutatja az északi kapu küszöbének átalakítása, illetve a diadalív déli pillérénél megtalált első márvány padló maradványa. Végül szintén a koncepció változásával magyarázzák, hogy az alsóbb zónákban alakos, szimbolikus késő-román faragványok, míg a felsőbb zónákban növényi díszes kora-gótikus kövek díszítették a templomot. Dercsényi Dezső és Tóth Sándor elveti a Szakál Ernő szobrász, restaurátor által felvetett, majd a régészek által igazolni vélt koncepcióváltás lehetőségét. Dercsényi különböző stílusban faragó mesterekkel indokolja a váltást²⁹ (mely kérdést már kielemeztük fentebb), míg Tóth szerint a koncepció többször módosulhatott: a templom keletről nyugatra és lentől felfele fiatalodott³⁰. Először is vegyük sorra a régészek megfigyeléseit. Az széles alapok oka, véleményem szerint lehet statikai, míg a kiugró

26 Sedlmayr János: A vértesszentkereszti apátsági templom építészeti koncepciója, in: Archaeológiai Értesítő, 1970, 293. oldal

27 Marosi, 1984, 736. jegyzet

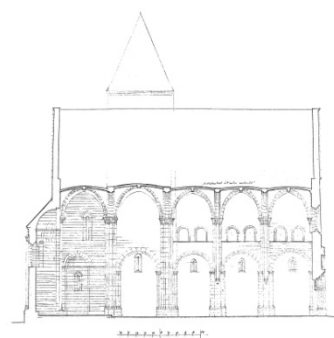
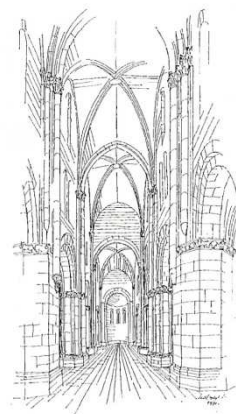
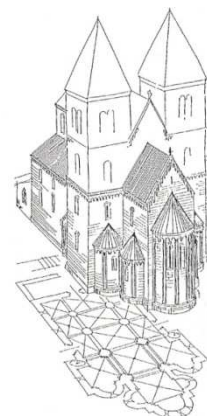
28 Mezősiné Kozák, 1993, 33. oldal

29 Dercsényi Dezső: Marosi Ernő A gótika kezdetei Magyarországon című kandidátusi értekezés vitája, in: Művészettörténeti Értesítő, 1979, 4.szám, 269. oldal

30 Tóth Sándor: A gyulafehérvári fejedelmi kapu jelentősége, in: Építés-Építészettudomány, 1983, 394. old.

lábazatok a fő- és mellékszentélyeknél a külső oldalon, a hajóknál a belső oldalon elhelyezett falpillérek fogadása miatt szélesebbek a szokásosnál. A szentély alapjának patkóív formája sokkal prózaibb okokra vezethető vissza, mint a koncepcióváltás: az alapozásnál, mivel úgysem látszik, nem törekedtek a körív pontos követésére. A padlószint megemelése önmagában nem feltétlenül utal a teljes templomra vonatkozó változtatásokra. A kőfaragványok tekintetében egyrészt Tóth Sándor állítása tűnik helytállónak, a templom az építés előrehaladtával stílusában „fiatalodott”. Másrészt felvetném azt a szempontot is, hogy az alsóbb zónákban azért helyezhettek el szimbolikusutalásokat mert csak ott tudnak érvényesülni, ugyanis a felsőbb zónákban nem annyira láthatóak, olvashatóak, itt „elegendőek” a növényi díszes faragványok. Ez a logika szinte minden nagyobb templomnál, székesegyháznál tapasztalható.

A vitás kérdések után vegyük röviden szemügyre a két elméleti rekonstrukciót. Sedlmayr János tollából két, kissé különböző változatot is találtam a második templomról. Az apátság Tájak-Korok-Múzeumok füzetében³¹ közölt rajzokon egy bazilikális megvilágítású templomot láthatunk (12-13. ábra, hasonló rajzokat közöl az 1970-es Archaeológiai Értesítőben is), míg a Forster Központban talált változat egy álbazilikálisat mutat (14-15. ábra). Az előbbieknél továbbá különböző magasságúnak veszi a szentélyt és a főhajót, míg az utóbbiaknál azonos magasságban képzelel el. Sedlmayr mind két változatában szépen illusztrálja a fenti vitákban tett állásfoglalásait, megjelenítve előttünk egy empóriumos, keleti toronypárral rendelkező templomot. Buzás Gergely számítógépes rekonstrukciójában a teljes együttesről alkotott elképzeléseit mutatja be, a XVI. század eleji állapotra

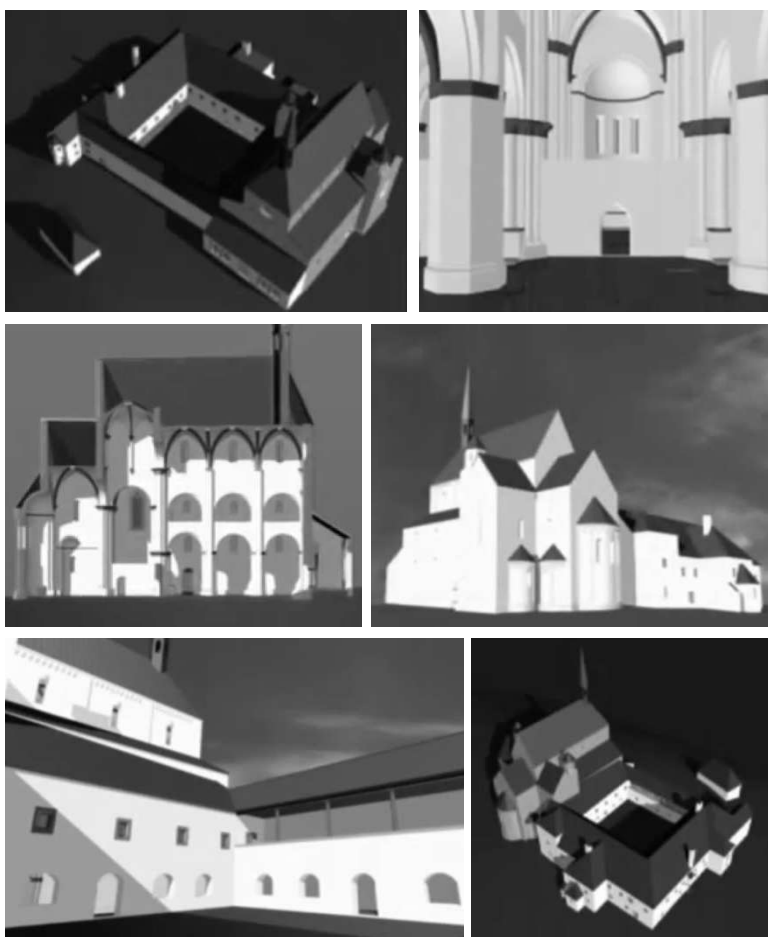

12-15. Sedlmayr János rekonstrukciós rajzai a második templomról

31 Mezősiné Kozák Éva - Sedlmayr János: Vértesszentkereszt, Apátság, Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület, Budapest, 2000

vonatkozóan (16-21. ábra).³² A második templomot a dominikánusok által átalakított formában, nagyobb tornyok nélkül, késő gótikus részletekkel kiegészítve jeleníti meg. De írásában említi, hogy a románkorból négyezeti tornya lehetett, egy hatszög sarkába illeszthető oszlopfő miatt (ami máshova nem illeszthető) ráadásul egy hatszög alaprajzú, csak később le kellett bontani. Véleményem szerint az oszlopfő az általa rekonstruált hatszög szerkesztésű boltozatot szépen alátámasztja, de még nem feltétlenül indokolja, hogy a torony is hatszögű volt, ami ráadásul nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi gyakorlatban is ritka.

A továbbiakban bemutatott elméleti rekonstrukcióimat a fentebb ismertetett kutatási eredmények, analógiák és rekonstrukciós elképzelések figyelembe vételével, lehetőleg bizonyítható érvek mentén igyekeztem elkészíteni, de mint a fentiek mutatják, bizonyos kérdésekben az én megállapításaim sem lehetnek minden kétséget kizáróak.

16-21. Buzás Gergely számítógépes rekonstrukciója a dominikánus kori (XVI. századi) állapotról

32 Buzás Gergely: A vértesszentkereszt dominikánus kolostor, in: Buzás Gergely et al (szerkesztők): Reneszánsz látványtár, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2009

A vértesszentkereszti kolostor története és elméleti rekonstrukciója

---

A bencés apátság alapításának kérdése

Vértesszentkereszt első okleveles említése 1146-ból származik. Ekkor egy Fulco nevezetű hopes (külföldön született, idegen), írástudó, klerikus, aki előbb Álmos herceg, majd 1104-től az esztergomi érsek szolgálatában állt, négy márka értékű földet adományoz a Csák nembeli I. Ugrin vértesi monostorának.³³ Az említés így szól: „Monasterio vero Ugrin Comitis, quod monti Wirthis adjacet...”³⁴. Tehát ekkor már bencések laktak a vértesi erdőben. Az első ismerten kegyúri monostorokat, Zselicszentjakab és Százd bencés kolostorát a XI. század közepén alapítják, mindkettő a birtokkal együtt szolgáló családokat és már álló egyházat, templomot kap. Mezősiné Kozák Éva így felveti a kérdést: az első, a XII. század első harmadára datált templom és kolostorház állhatott-e már a bencések megérkezése előtt?

A XII. századi templom körüli törmelékben és a falazatban, római kori tetőcserép és sírkő töredékeket is találtak, tehát már a templom építése előtt régóta lakott lehetett a terület. A Csákok későbbi okleveleikben udvarhelyként említik Vértesszentkeresztet, ami arra utal, hogyha falu nem is, kisebb majorság állhatott a templom környezetében, amelyhez illően templom is kellett, hogy tartozzon. Az udvarhely nyomait az apátságtól északra, az azt körbe vevő árkon túl vélték felfedezni a régészek (középkori cseréptöredékeket találtak). Sajnos az erdő védettsége miatt feltárást semmilyen formában nem végezhettek.³⁵ Mint látni fogjuk az első templom egyszerű építészeti kialakítással, gyenge minőségű technológiával épült fel. Tehát elég sok érv szól amellett, hogy a bencések már egy álló templomot kapnak. A kutatók egy része elképzelhetőnek tartja azt is, hogy ők építik a kolostorházat a templomhoz. Véleményem szerint, mivel a falazási technika szinte azonos a temploméval, egy építéshez kötném őket. Elképzelhetőnek tartom, hogy a szerzetesek előtt a templom papja lakhatta az épületet. A templomhoz 20-30 évvel felépülte után két téglakápolnát építenek, melyre már egyértelműen a szerzeteseknek lehetett szüksége. A kolostor alapítását tehát az I. és a II. periódus közé, 1140 környékére tenném. Fulco figyelmét egy frissen alapított apátság kelthette föl, és ezért adományozhatott földet a számára. Mivel a kérdés megválaszolására nincs egyértelmű bizonyíték, ez csak feltételezés.

³³ Mezősiné Kozák, 1993, 84. oldal

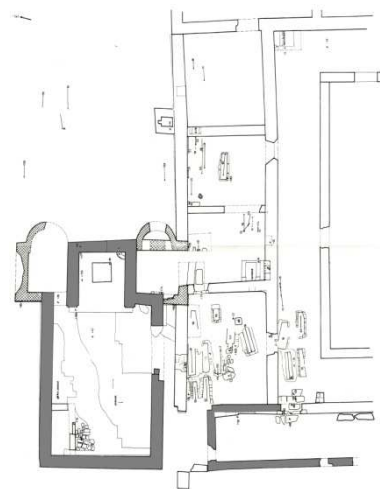
³⁴ Wenzel Gusztáv: Árpádkori új okmánytár - Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus, Pest, 1860, I. kötet, 58-59. oldal

³⁵ Mezősiné Kozák, 1993, 19. oldal és 289. jegyzet

I. építési periódus – XII. század első harmada

Az régészek által megállapított hat építési periódushoz készített alaprajzokat, homlokzatokat és madártávlati képeket a dolgozat végén található táblákon foglaltam össze.

A Vértesszentkereszti kolostorrom I. periódusa egy kisméretű templomból és egy egyszerű kolostorházból állt. A templom egy téglalap alaprajzú hajóból és egy egyenes záródású szentélyből épül fel (lásd 22. ábra). A templom déli falán kiomlást találtak, ami bejáratra utalhat. Az ekkora méretű Árpád-kori templomaink bejárata általában vagy a szentéllyel szemben, vagy a déli oldalon nyílt. A nyugati fal maradványai olyan alacsony magasságban maradtak fenn, hogy nem zárható ki az itt nyitott bejárat gondolata sem.

22. A XII századi templom és kolostor alaprajza, az I. és II. építési periódus kiemelésével

A kolostor esetében sem lehetünk biztosak a bejárat kérdésében, ugyanis a XIII. században falai egy részét alapozással együtt kibontották, a többit erősen átalakították. Többféle megoldás képzelhető el: vagy egy útra felfűzve álltak az épületek és mind a templom, mind a kolostor bejárata nyugatra nyílt; vagy mindkettő a közrefogott udvarra (ami a két épület kapcsolata szempontjából logikusabb); vagy ellentétes variációkban. A rajzokon az udvaros lehetőséget jelenítettem meg. Mindkét épület durván megmunkált, keményműszkö falazó elemekből épült fel, a korra jellemző erősen meszes habarccsal. A templomban vörös festéknyomokkal, vastag, meszes vakolat töredékeket találtak.³⁶ Feltételezésem szerint, mind a templom, mind a kolostor kívül, belül vakolt lehetett. A templom hajóját és szentélyét félnyereg tetők fedték, cserép borítással. A nyugati falnál elképzelhető, hogy az oromzat a tető elé állt bár ez rangosabb épületeknél fordul elő (faragott, pontosan összeilleszthető fedköveket nem találtak). A kolostort szintén egyszerű nyeregtető fedhette.

A templom metszeti térarányait a középkorban elterjedt háromszög szerkesztéssel határoztam meg (lásd VIII. tábla). A hajót feltehetőleg nyitott fedélszék fedte, míg a szentélyt egyszerű dongaboltozat, román élkeresztboltozat, síkmennyezet vagy nyitott fedélszék. Az eredeti padozat nem maradt fenn, szabálytalanul rakott kövekből készülhetett, melyre habarcsos öntött felületképzés került. A szentély padozata egy kövekből kirakott fellépéssel kb. 30 cm-rel magasabban volt, mint a hajóban. Az négyzetes pódiumon álló oltárkö

³⁶ Az I. periódus régészeti ismertetését lásd: Mezősiné Kozák, 1993, 20-24. oldal

a szentély közepén állt. Ebben az időben a liturgia menete miatt az oltárnak körbejárhatónak kellett lennie. A templom legtöbb fejtörést okozó részlete a szentély és a hajó csatlakozásánál kiugró élszedett falpillér. Feltételezhető, hogy vagy egy előreugró diadalív vagy egy hármas „kapuzat” része lehetett, aminek oldalsó kapui később a téglakápolnák bejáratát keretezték.

A kolostor épületről a kevés álló falszakasz miatt keveset tudunk, de az információk elegendőek a hitelesnek mondható rekonstrukcióhoz. Keleti falának egy része a XV. század átépítéskor felhasználták, köpenyezéssel kiszélesítették. Északi fala és nyugati falának egy része kb. egy méteres magasságban fennmaradt, utóbbi 10 méter után megszakad. A nyugati fal vonalában megtalálták az alapozás negatív lenyomatát, mely 5 méter után mélyebbre vált. A régészek szerint innen indulhatott a XIII. századi bővítés. Válaszfalakra utaló nyomot nem találtak. Mindezeket összevetve a kolostorház egy kb. 15 méter hosszú és 4,5 méter széles, belső osztás nélküli, nyitott fedélszékes egyszerű épület lehetett.

II. építési periódus – XII. század második fele

A XII. század második felében, már bizonyíthatóan a bencések, a szentély két oldalán elhelyezett kápolnákkal bővítik a templomot.³⁷ A kápolnák egy négyzetes alaprajzú „hajóból” és egy patkó íves szentélyből állnak. Feltehetőleg előbbi síkmennyezetes, utóbbi félgömbösüveg fedést kaphatott. A hajók teteje egyszerű félnyeregként csatlakozhatott a szentélyhez. A padozatot téglával

23. Az első templom déli kápolnája

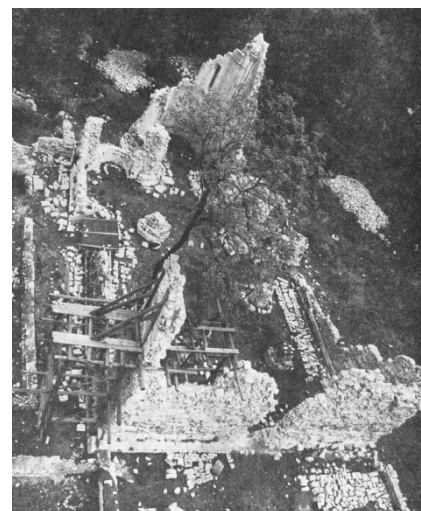
burkolták. Egyedül a déli szentélyben találtak egy mészkőtömb oltárt. A falak alapozás nélkül, mésszel kevert talajon állnak. A falazás öntött technológiájú, az egy téglavastag falsíkok közé habarccsal kevert tégladarabokat öntöttek. Az északi kápolnából sok csontmaradvány került elő, feltehetőleg miután megtelt a templom körüli temető a kápolnát osszáriumként használták.

A templom körül északkeleti és déli irányban évtizedekig temetkeztek, a régészek 36 sírt tártak fel. A sírok többsége nyugat-keleti tájolású, koporsós vagy anélküli temetkezések. 7-7 kő- vagy téglakeretes sírt találtak, ezek az apátság kegyurainak, a Csákoknak sírjai lehetnek. Az egyik sírt a benne talált „S” végű hajkarika alapján sikerült a XII. század első felére datálni. Többek között ez az eredmény is segítette a kutatókat, az első periódusok építési idejének meghatározásában.

37 A II. periódus régészeti ismertetését lásd: ugyanott, 24-26. oldal

III. építési periódus – XII. és XIII. század fordulója

A Csák nemzetségbeli II. Ugrint, a család Kisfaludi ágának alapítóját előbb zágrábi, majd győri püspöknek, végül 1204-ben, halála évében esztergomi érseknek választják meg.³⁸ A kolostor akkori kegyura tehát fontos egyházi tisztségeket tölt be, a család vagyona is nő, így bőkezűen támogathatja vértesi apátságát. Mint az analógiák számbavételénél feltételeztem, az ő ideén, 1190 körül kezdhetik el a második, nagyobb templom építését. Az új háromhajós, keresztházás, bazilikális vagy álbazilikális templomot a korai apátságtól délre kezdik felépíteni.³⁹ Számításba vették, hogy az új kolostort majd

24. A második templom 1960-as években végzett feltárás idején készült fotója

a két templom között építik fel, ezért a régitől távolabb jelölik ki az új templom helyét. A magyar gyakorlatban érdekes megfigyelni, hogy míg más templomoknál a régi helyére épül az új templom, itt feltehetőleg a párhuzamos használat biztosítása érdekében új helyet jelöltek ki számára. II. Ugrin vagyonát és vele a kegyuraságot Csák I. Miklós öröklí, aki ispánként és III. Béla király, majd fia II. András hű embereként fontos szerepet tölt be az ország életében. Az ő végrendeletében találhatunk arra utalást, hogy az új templomot a Szent Kereszt tiszteletére szentelik föl. Ekkor az építkezés új lendületet kap, és mint már említettük feltételezhető francia kapcsolatok révén, kora-gótikus stílusban fejezik be.

Hervay F. Levente két középkori ciszterci monostorjegyzékre hivatkozva, melyek 1214-ben egy *Sancta Crux in Hungaria*-ként említett apátság alakulását jelzik, elképzelhetőnek tartja, hogy a vértesi monostort ekkor a ciszterciek átvették.⁴⁰ Sajnos ezt a kérdést az általam ismert és áttekintett szakirodalomban mások nem vizsgálták, legfeljebb csak hivatkoztak rá. Annyi bizonyos, hogy a korábbi források és majd 1475-ben bencés kolostorként említik Vértest. Hervay felvetése erősítené a ciszterci hatást, de a kutató bizonytalansága és a forrás ismerete nélkül, illetve mert a rekonstrukció szempontjából nem olyan lényeges információ nem vettem számításba. A jövőbeli kutatásoknak azonban fontos lenne megvizsgálniuk.

A templom alaprajzi szerkesztését, tájolását vizsgálva hasznos megfigyeléseket tehetünk (lásd VIII. tábla). Mint ahogy egy templom építésénél, mi is kezdjük a keletelés

³⁸ Kristó Gyula: Csák Máté, Magyar História sorozat, Gondolat Kiadó, Budapest, 1983, 12. oldal

³⁹ A III. periódus régészeti ismertetését lásd: Mezösiné Kozák, 1993, 30-51. oldal

⁴⁰ Hervay, 2001

kérdésével. Templomunk kelet-nyugatinak mondható tengelye 12° -kal tér el észak fele. Megjegyzendő, hogy a korai templom esetében is ezt az adatot mérték.⁴¹ El lehet játszani a gondolattal, hogy az új templomot a réginek megfelelően tájolták-e, de ilyen „hanyagság” nehezen képzelhető el esetünkben. Guzsik Tamástól tudjuk, hogy templomainkat hatféleképpen keletelheték a középkorban: napéjegyenlőségkor (május 21. vagy szeptember 23.), napforduló ideén (június 22. vagy december 22.), Szent János napján (június 24., az utóbbihoz köthető), a védőszent ünnepén, illetve előfordulnak speciális esetek (húsvétkor, az építés kezdetének napján, stb.) és van olyan, hogy nem keletelték.⁴² A vizsgálatot nehezíti, hogy az építkezés megkezdésének dátumát nem ismerjük pontosan, csak azt tudjuk, hogy 1190 környékére eshetett. A vizsgálatkor figyelembe kell venni, hogy a XII.-XIII. században még a Juliánus-naptárt használták és azt is, hogy egyszerűen elronthatták a kitűzést. A kis eltérés miatt esetünkben biztosra vehető, hogy a templomot keletelték. A templom titulusa esetünkben Szent Kereszt, melynek ünnepét a katolikus liturgiában május 3-án tartják. Egy új kimutatás szerint a Szent Kereszt tiszteletére emelt templomaink átlagban 4° -ot térnek ki dél fele.⁴³ A védőszent szerinti tájolás lehetőséget tehát kizárhatjuk. A többi lehetőségeket megfelelő adatok hiányában egyenlőre nem vizsgálhattam (építés ideje, földrajzi koordináták, stb.). Az alaprajz szerkesztését vizsgálva viszont sikerült eredményre jutni. Külön-külön vizsgáltam a faltengelyek általa alkotott mezők és a boltmezők arányait. Utóbbi esetben a főhajó boltmezőinél olyan aránypár (1/1,4) jött ki, mely szerint rekonstruálható a hajók kitűzésének módja. Az építőmester a boltmezőknek a templom tengelyével párhuzamos oldalát vehette egy egységnek (5 m = 16,5 láb (30 cm-rel számolva)), ebből négyzetet szerkesztett és az 1 egységnyi négyzet átlóját levetítve megkapta a főhajó szélességét. A mellékhajó ennek a szélességnek körülbelül a fele. A szentély és a keresztház boltmezői közel négyzet alaprajzúak. Más szerkesztési módot (például a kora-gótika ideén elterjedő háromszög-szerkesztést) nem sikerült kimutatni.

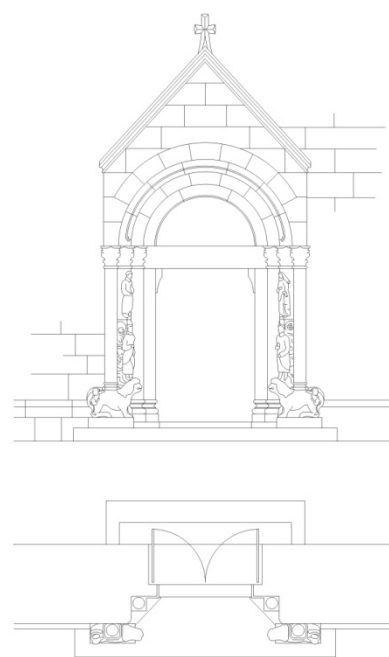
A templom a környéken található sárgás színezetű mészkőből épült. Alapját apróbb kövekből rakták, és a talajviszonyok miatt nyugatról keleti irányba mélyül. A felmenő falak kívül-belül faragott, csiszolt kváderburkolatot kaptak, mely homogén hatást kelthetett. A falmag durván faragott kövekből szabálytalan, illetve helyenként halszáлка mintában rakták. Az építési gerendák fészkei ma is több helyen megfigyelhetők. A keménymészkő faragott

41 F. Romhányi Beatrix: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon, Pytheas Kiadó, Budapest, 2000

42 Guzsik Tamás: A középkori keresztény templomok keleteléséről, Meteor Csillagászati évkönyv, 1997

43 Keszthelyi Sándor és Keszthelyiné Sragner Márta: Magyarországi középkori templomok tájolása, Országépítő, 2012/1. szám melléklete, 2012

köveken kívül a hangsúlyosabb helyeken (például a kapuknál) vörösmárványt is használtak. Az épület XVIII. századi bontásai során, egy korai műemlékvédő, a szebb faragványokat és a kapukat eredeti elrendezésükben ledöntve elásta, így a templom mindhárom kapuja rekonstruálható. A nyugatit és az északit részben helyre is állították. A templom körüli törmelékdombból 5-600 további értékes kő került elő, így szerencsére a templom részleteképzéséről teljes képet kaphatunk. A templom falai közül a főszentély és nyugati fal maradt meg a legépebben. A nyugati fal belső oldalán láthatóak a boltozatok nyomai, így azok a megtalált kőbordák és téglák segítségével hitelesen rekonstruálhatóak. Mint már említettük, a boltozatok felett megmaradt kváderburkolat

25. A második templom nyugati kapujának rekonstrukciója, Sedlmayr János rajza alapján

igazolja számunkra az empórium létét. Az ásatás megkezdésekor a szentély délkeleti sarka a boltozat magasságáig állt, így az in situ fennmaradt és a törmelékben talált kövek alapján az 1990-es években, Sedlmayr János tervei szerint rekonstruálhatták is a szentély fő és mellékapszisait, valamint a boltozat egy részét.

Lentről felfelé haladva vegyük sorba a részleteket. A lábazat sok helyen fennmaradt, így látható hogy egy erős kiugrású, egyszerű, egy alaplemezről és egy félköríves homorulatból álló lábazat szegélyezte az épület falait kívül és belül is. Erre támaszkodtak a szentélynél és a belső térben a hajók találkozásainál elhelyezett félkör alaprajzú falpillérek. A pillérek lábai antik mintát, hagyományokat követnek, fejezeteik általában alakosak. Hasonló felépítésűek, mint a hajókat elválasztó pillérek, pillérkötegek. A főbejárat felőli első két pillérpár egyszerű nyolcszög alaprajzú, míg a négyezetiek félköríves és kör tagokkal bővített görögkereszt alaprajzúak. A templom padozata az in situ megtalált nyomok alapján a XII-XIII. században csiszolt vörösmárvány volt. A templom északi és déli kapuja hagyományos oszlopbélletes, félköríves záródású kapuk. Kör oszlopaik vörösmárványból készültek, míg a köztük elhelyezkedő faragott, alakos pillérek fehér mészkőből. A nyugati kapu hasonlóan épül fel, csak egy lombard hagyományokat követő, oroslánokon álló, oromzatos kapuépítménnyel egészül ki (25. ábra). A templom ablakai a magyar román kori építészetben megszokott egyszerű részsűs kialakítású, köríves záródású résablakok. A déli mellékhajó falán még

Lux Géza idejében látható volt az egyik ablak párkányrésze és indítása (lásd 4. ábra). Az északi oldalon, bár állnak hasonló magasságban falak, nincs ablakra utaló nyom, de ez ezen az oldalon nem is igen fordult elő. A szentélyben, a három közül egy teljes ablak fennmaradt. Feltételezhetően az empórium hasonló kiosztásban szintén kapott megvilágítást, valószínűleg mindkét oldalon. A megfelelő fényviszonyok eléréséhez, véleményem szerint szükség volt bazilikális megvilágításra is, nem valószínű az álbazilikás kialakítás. A talált vakolat töredékek alapján a régészek úgy vélik, hogy a templombelsőt vakolták és díszítőfestéssel is elláthatták. A boltozatok a maradványok alapján mindenhol kőbordás román téglaboltozatok lehettek. A mellékhajókban egyszerű nyolcszög szelvényűek, míg a főhajóban körtetagosak. A szentély és a négyezet boltozatai készülhettek egy magasságban a kereszt és főhajó boltozataival, de a négyezeti boltmező lehetett magasabban is, míg a szentélyé az *in situ* nyomok alapján valószínűleg alacsonyabban volt. A szentélyek félköríves térbővítéseit egyszerű félgömb kupola fedte. A torony kérdésben az egy, négyezeti tornyot tartom elképzelhetőnek a korábban felsorakoztatott érvek alapján, de a torony nélküli lehetőség sem kizárható.

IV. építési periódus – XIII. század második negyede

A faragott részletek alapján a régészek úgy látták, hogy a második templom előcsarnoka és bencés kolostora valamivel később épült.⁴⁴ A templom előcsarnokának falai kb. 1 méteres magasságban maradtak meg, felületképzésre utaló nyom nélkül. A falak jóval vékonyabbak és gyengébb minőségűek, mint a templom falai. A törmelékben téglaboltozatra utaló nyomokat találtak. A templom tengelyében található bejáratának csak a küszöbe maradt fenn, a felmenő részéről nincs információnk. Ezek alapján egy egyszerű részletképzésű, boltozott, a templomhoz félnyereg tetővel csatlakozó előcsarnokot képzeletünk el. Kapuja bár feltehetőleg törekedtek a rangos megjelenésre a fal vastagság alapján nem lehetett bélietes. Ablakai a temploméhoz hasonlóak lehettek. Falait kváderburkolatra utaló nyom hiányában valószínűleg egyszerű vakolattal felületkezelték. Az analógiaként felvethető a szintén ebben az időben épülő Bényi apátsági templom (ma Szlovákia) előcsarnoka, de ahhoz képest itt egy jóval egyszerűbb kialakításról lehet szó.

A bencés kolostor két részből, egy keleti és egy nyugati szárnyból állt. Köztük, az északi végén kökerítéssel lezárt kolostor udvar alakult ki. Semmilyen nyomot nem találtak arra

44 A IV. periódus régészeti ismertetését lásd: Mezösiné Kozák, 1993, 52-59. oldal

nézve, hogy volt-e a kolostornak ebben az időben kerengője, még egy egyszerű faszerkezetű kerengő nyomait sem. A nyugati szárnyat a korai kolostor bővítéseként alakították ki, egészen az előcsarnokig „elnyújtották”. Traktusszélessége azonos volt a régi kolostoréval. Keleti falában, a templomhoz közeli végén a régészek egy később befalazott bejárat nyomaira bukkantak. Feltehetőleg azt itt kialakított kapuhelyiség volt a kolostor főbejárata. A nyugati traktusban ezen kívül még két helyiség lehetett: a kapuhoz közel egy a laikusok által is látogatható étkező (refektórium), és a korai kolostorban kialakított konyha. Bár főzőhely nyomait nem

26. A sekrestye rekonstruált bencés kori ajtaja

találták, a keleti szárnyban logikai alapon sem valószínűsítik a konyhát. A keleti szárny már reprezentatívabb épület lehetett. Falai durván megmunkált mészkövekből készültek, meszes vakolattal, nyíláskeretezései keménymészkőből. Feltehetőleg kétszintes volt, erre utalnak a vastag falak, illetve nagyobb számú szerzetesi közösség nem fért volna el a földszinten. Lépcsőnek nyoma azonban nem került elő, feltehetőleg egy egyszerű fa lépcső lehetett, az udvari homlokzathoz illesztve. Az emeletet a bencés hagyományokból következtetve teljes egészében egy egyterű hálóterem, a dormitórium foglalhatta el. A földszint helyiségeit a templom felől haladva ismertetem. Mindjárt templomhoz közel alakították ki a sekrestyét. Bejárata az udvarra nyílt, köveit a kolostortól keletre az erdőben találták meg. Szárai élszedettek, záródása enyhén csúcsíves (26. ábra). Kivitelezésében alul marad a templom részleteihez képest, feltételezhetően a kolostoron már új kőfaragók dolgoztak. Keleti ablakának párkánya in situ megmaradt, töredékei a törmelékből kerültek elő. A nyomok alapján arra következtetnek, hogy a déli irányba is nyílt ablaka. A kolostor nem épült hozzá a templomhoz, délnyugati sarka éppen érinti a kereszthajót. A helyiséget kőbordás román téglaboltozat fedte, melynek egyik bordaíndító vállköve in situ megmaradt. Bordaínak több darabját és zárókövét behullva találták meg. Az 1980-as évek helyreállításai során a teljes sekrestyét sikerült helyreállítani. A következő helyiség a káptalanterem volt, a szerzetesek gyülekező és tanácskozó terme. Bejáratai az udvar felé és a következő helységbe nyíltak. A XV. században átalakították őket, így csak feltételezhetjük, hogy a máshol részben fennmaradt ajtókhoz hasonlóan egyszerű, egyenes záródású, élszedett kőkeretes a nyílások

lehettek. Sem itt, sem a többi helyiségben nem maradtak fenn a román kori ablakokra utaló nyomok. Feltehetőleg a sekrestyétől különböző egyszerű, kőgerenda áthidalós nyílások voltak. A káptalantermet a sekrestyéhez hasonlóan boltozták, csak itt két szakaszban. A következő helyiség egy elosztó, közlekedő tér volt, minden irányba, még a kolostor mögötti térségre is nyíltak bejáratai. Feltehetőleg ott alakították ki a gazdasági udvart. Ez és a következő helyiség már bizonyosan nem volt boltozott, egyszerű fafödémrel fedték, egy mészkő tartó konzol elő is került. Az utolsó helyiség valószínűleg a dolgozó lehetett. Bejáratai az előbbi helyiségbe és a belső udvarra nyíltak. Az elméleti rekonstrukciót jelentősen megnehezíti, hogy a XV. század végén a kolostort jelentősen átépítették.

A XIII-XV. századi bencés apátság története

A templomot befejező I. Miklós kapcsán Mezősiné Kozák Éva felveti⁴⁵, hogy ő lehetett az az „N” (Nicolaus), akinek Anonymus *Gesta Hungarorum* című művét írta. A kutatók szerint Anonymus a XII. és XIII. század fordulóján élt, tehát I. Miklóssal egyidőben. „N”-t úgy említi, mint „a néhai jó emlékü, dicsőséges Bélának, Magyarország királyának jegyzője”-t. A mű elemzői szerint feltehetően III. Bélát említi, aki a fenn maradt írások szerint nagy becsben tartotta Csák Miklóst. A király ebben az időben, 1196-ban halt meg. Ha tovább szőjük a mesét, könnyen elképzelhetjük, hogy Anonymus a vértesi kolostor dolgozójában írta meg a magyarok cselekedeteit... De térjünk vissza a tudományosság területére.

A bencés apátság a XIII.-XIV. század idején éli virágkorát. Jelentőségét mutatja, hogy mindjárt a kolostor együttes kiépülése után a pápa kétszer is, közvetlenül a vértesszentkereszti apátot bízta meg, hogy vitás esetekben közvetítsen.⁴⁶ 1276-ban IV. László király is megfordul a kolostorban, sőt egyik oklevelét itt is keltezi.⁴⁷ A Csák nemzetség több ágra szakad, Vértesszentkereszt a Kisfaludi ág egyik birtokközpontja lesz.

A XV. század végéig a kolostoron csak apróbb javításokat végeznek. Az előkerült leletekből képet kaphatunk a kolostorban folyó életről. A kolostor keleti szárnya melletti feltöltésből velencei és magyar műhelyek üveg termékei kerültek elő: edények, palackok, serlegek, poharak, ablaküvegek, stb. Szintén vegyesen találtak hazai és import fazekas termékeket: edényeket, csuprokat, stb. A korai templom szentélye mögötti területet személtlerakónak használták, erről a területről Nagy Lajos- és Zsigmond-kori kályhacsempék

⁴⁵ Mezősiné Kozák, 1993, 94. oldal

⁴⁶ Kristó Gyula: Az aranybullák évszázada, Magyar História sorozat, Gondolat Kiadó, Budapest, 1981

⁴⁷ Sörös Pongrácz: Az elenyészett bencés apátságok, Budapest, 1912

kerültek elő, a töredékek alapján egyes kályhák rekonstruálhatóak. A kályhák a budai királyi műhely jegyeit viselik (rokonaik megtalálhatóak a korabeli főbb királyi székhelyeken: Buda, Visegrád, Várpalota, Diósgyőr, stb.). Bár csak a káptalan teremtet fűtötték (itt találtak csak kéményre és kályhára utaló nyomokat), a nagyszámú kályha oka az, hogy a faszénnel fűtött kályhákat 5-10 évenként cserélni kellett.

A második templom felépültétől már temetkezési helyként is szolgált. Ebből a korból 85 sír került elő, egy-két kivétellel a korai templomnál tapasztaltakhoz hasonlóan mind kelet felé néztek (e hagyomány Jézus hajnali feltámadásában gyökerezik). Húsz sírban találtak mellékleteket, főleg viseleti tárgyakat: párták, övek, gombok, karikagyűrűk, pénzérmék, stb. kerültek elő. A sírok mellett megtalált leletek az országban erre a korra jellemző nemesi viseletekre utalnak.

Az Árpád-ház kihalása után az országot kiskirályi hatalommal bíró családok irányítják, köztük a Csákok. Mikor többévnnyi trónviszály után az Anjouk nápolyi ágából származó I. Károly kerül hatalomra első dolga, hogy leszámoljon a kiskirályokkal. A Csákok minden vagyonukat elvesztik, így vértesi monostoruk is a királyra szál. Szerencsére az új kegyúr és utódai bőkezűen támogatják a kolostort és alkalmanként meg is látogatják. Zsigmond király ideén a Vértess, és vele a kolostor a Rozgonyi család kezébe kerül, majd a király halála után az Újlakiak kapják. A kolostor a csökkenő támogatások miatt hanyatlásnak indul, az épületek állapota romlik, a szerzetesek fokozatosan elhagyják vagy kihalnak. Ebben az időben ez nem csak a vértessi apátságra jellemző, sok bencés apátság küzd hasonló problémákkal. Először Újlaki Miklós kéri a pápát, hogy „Mivel a vértess-keresztúri bencés monostor épületei annyira megromlottak, hogy apátja Dénes ne mer benne tartózkodni, a jövedelem meg oly csekély, hogy két szerzetessel alig tudja magát eltartani, s a roskadékos templomban évenként alig mondanak tíz misét engedje át a pálos szerzeteseknek.”⁴⁴ A pápa beleegyezik, de a csere mégsem történik meg. 1478-ban, már maga I. Mátyás király ír levelet IV. Sixtus pápának, hogy az apátságot engedje át a fehérvári Szent Margit dominikánus kolostor részére. A csere ebben az esetben végbe is megy.⁴⁸

V. építési periódus – XV. század utolsó negyede

A dominikánus szerzetesek egy romos, elhagyott apátságba érkeznek. Mielőtt rekonstruálnánk, hogyan újítták fel és építették át új Vértesszentkereszti kolostorukat, fontos tisztázni azt a kérdést, hogy miként kerül egy városi szerzetesrend a Vértes sűrű erdejébe, azon túl, hogy nekik ajánlják fel. A XV. század második felére a dominikánusok koldulórendből, fokozatosan prédikáló, tanító renddé alakulnak. 1475-ben a pápa engedélyezi is számukra, hogy eltöröljék a koldulás szokását, és ingóságokkal, valamint birtokokkal rendelkezessenek. A XV. század közepétől a fegyelem fenntartására érdekében osbszervenseket, ellenőröket jelölnek ki a fontosabb kolostorokba. 1467-ben a székesfehérvári kolostor is ilyen kolostor lesz, ebben a minőségében csatolják hozzá a vértesszentkereszti kolostort. A két kolostor élete szorosan összeforr, azonban a székesfehérvári kolostor feltárásának hiányában, csak írásos adatok állnak rendelkezésre, melyek szerint mikor a XV. és a XVI. század fordulóján Székesfehérváron építkezések folytak, vele párhuzamosan Vértesszentkereszten is munkához látnak.⁴⁹ A szűkös anyagi források miatt az elbontott épületrészek köveit használták fel újra. Az új részleteket is régi nemesebb kövek átfaragásával állították elő, így sok korábbi részlet vált nehezen rekonstruálhatóvá.

A XV. századi átépítéseket a korábbi periódusok során kiépült épületrészek mentén vegyük sorba.⁵⁰ Az első templomot, mivel egy új kápolna építésével feleslegessé válik és állapota sem megfelelő, feltehetően nagyrészt elbontják. Északnyugati sarkában gyenge minőségű falakat találnak, egy ajtó küszöbével. Feltehetően egy kisebb melléképülethez tartozhattak, a közeli konyha miatt állattartás céljára szolgálhatott. A templom kb. 1 méterig visszabontott falait kerítésként használhatták, köveit a kolostor átépítésekor használhatták fel. A mellékkápolnák tégláit padlóburkolásra és új nyílások készítésére használták fel, a régészek így azonosították őket. A déli kápolna nagyrészt megmaradt, a szomszédos konyha bővületeként tárolási célokra használhatták.

A második templom viszonylag jól átvészelhette az évszázadokat, véleményem szerint nem voltak olyan látványos átalakításai, melyeket Buzás Gergely rekonstrukciójában láthattunk. A négyzetben, a pillérek között, a keresztházak felőli oldalaknál alapozás nyomaira bukkantak a régészek. Feltehetőleg szentélyrekesztő falakkal meghosszabbították a szentély terét, hogy a nagyobb számú szerzetesi közösség elférjen. A sekrestye felé új

49 Mezősiné Kozák Éva: A vértesszentkereszti apátság a dominikánusok ideén, in: Haris Andrea (szerkesztő): Koldulórendi építéset a Középkori Magyarországon, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest, 1994

50 Az V. periódus régészeti ismertetését lásd: Mezősiné Kozák, 1993, 59-74. oldal

bejáratot nyitottak a keresztház északi falán, az északi kaput pedig befalazták. A templom tetejét egyszerű cseréppel újra fedték. A templom előcsarnokán végezhetek egyedül nagyobb átalakítást, törmelékből több mérmű darab is előkerült, mely új késő-gótikus nyílásokra enged következtetni.

A bencés kolostor nyugati szárnyát szinte teljesen elbontották, csak keleti fala maradt meg, mint az új kerengő és a kolostor záró fala. A régi főbejáratot befalazták és fentebb, a konyha felőli végében nyitottak új díszes, oromzatos főkaput. A keleti szárnyat továbbra is használták csak kisebb átalakításokat végeztek. A sekrestye padlóját újraburkolták a templomról lebontott mázas tetőcserepekkel. A sekrestye boltozatát nem, a káptalanteremét elbontották. Nyílásait megújították, új kora-reneszánsz ajtókeretek kerültek elő, valamint egy késő-gótikus osztott, négyzetes ablak. Mind a kerengőre nyíló ajtót, mind az ablakot az 1990-es évek restaurálásai során helyreállították. A továbbra is használt kályha mellett, téglából ülőfülkét alakítottak ki. A közlekedő helyiség új funkciót kapott ez lett a prior szobája. Ajtóit szintén átalakították, téglából új kávékat képeztek ki. A keleti homlokzat mentén a prior számára magánkápolnát építettek, melyet a szobájából lehetett megközelíteni. A kápolna egy téglalap alaprajzú nagyobb térből és rövidebbik tengelyében egy négyzetes térbővületből áll. Utóbbi lehetett a szentély, bár kőoltár nem került elő. A kápolna fő terének rövidebb oldalai mentén ülőpadkákat képeztek ki. Boltozásra utaló nyomot nem találtak a régészek, feltehetően síkmennyezetes volt. A keleti szárny végén található dolgozószobát változatlan módon használhatták. A keleti hátsó udvar irányába új kijáratot nyitottak, a kápolna miatt megszűnt régi helyett. Az egykori udvarra nyílot pedig befalazták, ugyanis ide csatlakozott az új északi szárny.

A dominikánusok szabályai szerint a refektóriumnak a templommal átellenes oldalon kell elhelyezkednie. A romos nyugati szárnyat elbontva az új étkezőket és konyhát, ennek megfelelően az északi oldalon alakították ki. A keleti szárny felől haladva az első helyiség a nyári refektórium volt. Téli és nyári refektóriumra azért volt szükség, mert a konyha kemencéjét a téli étkezőben helyezték el, a konyhába csak a szája nyílt, így nyáron nem lehetett volna meglenni az állandóan fűtött helyiségben. Mind a két helyiség bejárata egyszerű, falazott kávjú ajtó volt. A nyári refektóriumot a télin át lehetett megközelíteni. A helyiség téli refektórium felőli sarkában in situ fennmaradt egy étel átadó nyílás másodlagosan felhasznált faragott kövekből készült, kopásnyomokat magán viselő párkánya és szárköveinek induló részei. A téli refektórium egy nagyobb helyiség volt, délnyugati

sarkában a rekonstruálhatóan megmaradt kályhával, mellette egy ülőfülke padkájával. A helyiségből minden irányba nyílt ajtó. Északi irányban egy nagyobb nyílás a korai templom már említett déli kápolnájába. Sem a téli, sem a nyári refektóriumban nem találtak ablak elemeket, csak a helyükre utaló nyomokat. Feltehetőleg egyszerű kialakításúak lehettek, mint az ajtók. Az északi szárny utolsó helyisége a konyha volt. Ajtói a téli refektórium felé, a kerengőbe és külső térre nyíltak. Utóbbi feltehetőleg egy gazdasági bejárat lehetett a főbejárat mellett. Ablakra utaló nyom nem került elő, csak egy falfülke maradványa az északi falon. Délkeleti sarkában, ahova a kályha nyílt, egy nyílt tűzhelyt is kialakítottak, mely fölé egy kéményszoknyát emeltek. Az északi szárny helyiségeit feltehetőleg fa földemmel fedték, egyedül a téli refektóriumnál képzelhető el, hogy boltozott volt (arányai erre utalnak), de nyomokat nem találták. A nyári refektórium külső fala mentén egy latrina alapja maradt meg. A refektórium feltöltéséből előkerült két kőkonzol, mely az emeleti részét tarthatta.

Az új kolostor udvarát kerengővel vették körbe, melyet a XVI. században átépítettek, így csak kevés információnk van róla. A konyha kéményszoknyáját a XVI. század elejétől egy másodlagosan felhasznált késő-gótikus oszlop tartotta, lábazati része a helyén megmaradt. Összesen hét ilyen oszlophoz tartozó töredékeket találtak a régészek, melyeket részben átfaragtak, részben darabokban találtak meg. Ezek alapján többféleképpen elképzelhető a kerengő. Az oszlop-ívezetes megoldás a kevés fennmaradt oszlop miatt nehezen képzelhető el, bár köveit elhordhatták. Számomra a legvalószínűbb a visegrádi királyi palota udvarához hasonló kialakítás lehet, ahol a kapu nyílásokat rangosabban, az ablak nyílásokat egyszerűbben alakították ki. A megtalált oszlopok a négy kaput keretezhették, a mellvédes nyílások pedig egyszerű élszedett, enyhén csúcsíves kialakítást kaphattak. Végül az is elképzelhető, hogy a kapukon kívül a kerengő faszerkezetű volt és ezért volt szükség majd ötven év múlva az átépítésére. Az hogy az oszlopok máshova tartozhattak volna (például a templom előcsarnokához, vagy a szentélyrekesztőhöz) a régészek méretük és számuk alapján kizárták.

A dominikánus kolostor is szinte bizonyosan emeletes volt, ahol kialakíthatták a náluk szokásos magán cellákat. A cellákat az északi és keleti kerengő felett kialakított loggiáról lehetett megközelíteni, mely leletek (reneszánsz oszlop és korát maradványok) hiányában feltehetőleg egyszerű, tömör mellvédes, faoszlopos kialakítású lehetett. Az északi szárny falainak vastagsága és a latrina arra utal, hogy felette is lehetett emeleti rész. Buzás Gergely a nyugati és déli kerengőfolyosó felett loggiát vagy folyosót feltételez, ami vitatható, ugyanis

a templom déli falán alacsonyabb magasságban találták meg a tető lenyomatát. Illetve a nyugati zárófal is túl vékony ahhoz, hogy ilyen terheket hordjon.

A főkapuval szemben a régészek melléképületek nyomait fedezték fel, de teljes feltárásukra nem volt lehetőségük, így csak feltételezéseink lennének.

VI. építési periódus – XVI. század eleje

A XVI. század elején, kb. 30-40 évvel a nagyszabású felújítás után a dominikánusok csak kisebb-nagyobb, inkább komfortnövelő és költségcsökkentő felújítást végeztek. Annak, hogy külön periódusként kell kezelnünk ezt az időszakot, azt a kerengő átépítése indokolja. A kerengőből mára csak a keleti falszakasz maradt fenn (27. kép), a többi szinte alapozásig elpusztult. A megmaradt falon azonban jól látszik, hogy kis, szegmensíves nyílásokkal áttört, másodlagosan felhasznált építőanyagokból épített kerengőt alakítottak ki. Hogy mi indokolt az átépítést ilyen rövid idő után, azt a kutatók és magam sem tudtam kideríteni. Egy pontos falkutatás tán választ adhatna erre.

27. A dominikánus kolostor kerengőjének keleti fala jelen állapotában

A kisebb átalakítások során téglával újraburkolták a helyiségeket, egy-két nyílást érettebb reneszánsz kökerettel láttak el. Erre az időszakra a dominikánus szerzetesek száma csökkent, mely több ésszerűsítő átalakítást eredményezett. A sekrestye ajtaját befalazták és a káptalan terem felé újat nyitottak, feltehetően már csak a prior kápolnáját használták, ami így könnyebben megközelíthető volt. A téli refektóriumot ketté osztották, így kisebb helyiséget kellett fűteniük. A régi nyári refektórium ajtaját befalazták és a kerengő felé újat nyitottak.⁵¹

A XVI. századi dominikánus kolostor története

A XVI. század első felében bár fogy a szerzetesek száma, az írásos emlékek és a leletek szerint a török megérkezéséig folyamatosan használják a kolostort. A bencések a pápa által engedélyezett csere ellenére is igény tartanak a kolostorra és főleg birtokaira, ezt jelzi, hogy 1538-ban Mihály tatai főapát tiltakozik az ellen, hogy a dominikánusok a tatai Kőrös malmát

⁵¹ Az VI. periódus régészeti ismertetését lásd: Mezősiné Kozák, 1993, 59-74. oldal

használják és eladni készüljenek.⁵² A leletek a XVI. századi reneszánsz kori élet mindenapjairól tanúskodnak: kancsók, tálak, poharak, tányérok, lábas, fazék, gyertyatartók, stb. Ebből a korból is nagyszámban kerültek elő kályha darabok: pohár alakú és csöcsös kályhaszemek. A dominikánusok idején két helyiséget fűtöttek bizonyosan, a refektóriumot és a káptalanteremet. Előkerültek patkók, hevedercsatok, veretek, csikóablák, sarkantyúk, kengyelek, szekér vasalatok és egyéb állattartáshoz köthető leletek is. A kevés számú földműveléshez szükséges leletből következtetve csak háztáji kertművelés lehetett, inkább kézművességgel foglalkozhattak (kétkézvonó, ácsszekerce, fúró, véső, ollók, kések kerültek elő), az így befolyt pénzből kereskedhettek.⁵³ A nagyszámban talált nyílhegy és az oklevelek tanúsága szerint ebben az időben is kedvelt vadászhely volt a Vértes, az apátok szívesen mentek vendégeikkel vadászni.⁵⁴

A kolostorból a szerzetesek Tata 1543-as török ostromakor elmenekülnek. Égésnyomok alapján a régészek arra következtetnek, hogy a megszállók felgyújtották a kolostort, ami után már csak további pusztulás várt az épületre. A szerzetesek soha nem tértek vissza.

A kolostor pusztulástörténete

A környék települései 1687-ban szabadultak fel a török uralom alól. Egy 1690-es évekből fenn maradt német nyelvű összeírás szerint az épületegyüttes akkor még felújítható állapotban volt (az idézetet lásd a dolgozat elején). Az összeírás a Hochburg-család birtokaként említi a kolostort és környékét. A család felajánlja a kolostort a móri kapucinusoknak, de a rend főnöke a nagy távolság miatt visszautasítja. A kolostor 1754-ben a tatai Esterházy-család birtokába került, akik különböző építkezéseikhez elkezdi az épület köveit elhordani.⁵⁵ Természetesen a környékbeli falvak lakossága is kijárt a jó építőanyagért. A romnál kincskeresők is megjelennek, ellenőrzésüket 1772-től tisztiszéki határozat írta elő. A kolostorból származó köveket találtak Dad és Szend templomaiba beépítve.⁵⁶ A Bokodi-tó gátjához felhasznált építőkövekről levelekből szereztek információt a kutatók. 1796-ban Pállfy Mária Anna férjének Esterházy Jánosnak emlékművet állíttat Csákváron, melyhez a templom egyik pillérét és több faragott kövét is felhasználja. Pár év múlva egy

52 Sörös Pongrác: Az elenyészett bencés apátságok, Budapest, 1912

53 Az XVI. századi leletek ismertetését lásd: Mezősiné Kozák, 1993, 74-79. oldal

54 Sörös Pongrác: A bakonybéli apátság, Budapest, 1903

55 A kolostor bontásainak leírását lásd: Mezősiné Kozák, 1993, 17-18. oldal

56 Zichy Ferenc püspök levele Bezerédy Mihály tatai régensnek: „...készséggel hajlok arra, hogy a hegyekben közel lévő Szt. Kereszt nevezetű pusztá Szt. Egyházból a régen leomlott és haszontalan kövek az építendő Dadi templomhoz fordítassanak...”, 1779. február 10., megtalálható: Országos Levéltár, magyar fordításban közli: Mezősiné Kozák, 1993

keresztboltozatú gótikus kaput emelnek a rom köveiből a kastély kertjében. A csákvári kert műépítményeit 1952-ben bontják el, a köveket a tatai múzeumba viszik. 1801-ben a tatai angolkert kiépítésekor Charles Moreau egy mesterséges, középkori hangulatú romot is tervez, melyhez 69, köztük 24 állat és emberábrázolással díszített követ is hozatnak a vértesszentkereszt-i apátság romjából, melyek mai napig ott láthatóak.⁵⁷ Szerencsére a XIX. század folyamán egyre többen figyelnek fel a kolostor értékeire építőművészeti szempontból is és lassan elindulnak a dolgozat elején ismertetett kutatások, melynek végén egy nagy feltárás keretében teljes képet kaphattunk a rom történetéről.

A kolostor jelene

A kolostor jelenleg kiemelten védett műemlék, a Forster Központ, mint kezelő mellett a Vértesszentkereszt Alapítvány gondozza.⁵⁸ Az 1980-as évek óta zajlanak kisebb-nagyobb anasztilózos helyreállítások. Bár az 1960-as évek feltárása sok információval gazdagította a kutatást, maradtak még feltáratlan részek és a megtalált faragott kőanyag elemzését sem végezték el teljes mértékben. Tehát minden műemlékekhez kötődő szakmának van még feladata a Vértesszentkereszt-i kolostorrommal kapcsolatban. Egy újabb feltáráshoz és kutatáshoz az építész egy hiányzó alakhelyes felmérés és egy részletes falkutatás elkészítésével tudna hozzájárulni.

⁵⁷ Rados Jenő: Tata, Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1964, 174-176. oldal

⁵⁸ A Vértesszentkereszt Alapítvány honlapja: www.vertesszentkereszt.org

English summary (angol nyelvű összefoglaló)

The theoretical reconstruction of a ruin is like that a puzzle, just in this case all pieces has a story. The aim of the paper is a theoretical reconstruction of the ruin of Vértesszentkereszt Abbey and getting to know it's history and everyday life with the help of researches and archaeological explorations until now.

The known story of the Benedictine abbey in the Vértes forest (Hungary), which was founded by Csák family, was beginning in 1146, when it is mentioned first. In that time the monastery had a little Romanesque church and a house of monks (I.). In the second part of the 12th century the monks built two brick chapels to the church (II.). At the end of the century the power and property of the Csáks increased, so they could advocate the monastery generously: they built a greater church with a special sanctuary in Hungarian Romanesque architecture (III.) and a new building for the monks (IV.). At the beginning of reign of Charles I of Hungary the Csáks lost their power, and at first the king, after it other families got their estates. The new families neglected the abbey, so the state of the buildings was spoiling, and the number of monks decreased. In 1478 Matthias I of Hungary sent a petition to the pope, that the Dominicans got the monastery, when they get it they restored the building and built new parts too (V.). Soon they made little renovations for increased the comfort of the building and decreased the costs (VI.). In 1543 Tata, the nearest town to the monastery was captured by the Turks, the monks fled and they didn't go back never again. The state of the monastery was spoiling continuously, a lot of stones were carried away.

From the second part of the 19th century the rescue of the ruined monastery was beginning with researches and small explorations. In the 1970s a great exploration was made with leadership of Éva Kozák, this paper mostly builds upon this knowledge. Until now there wasn't a full theoretical reconstruction of all the six building periods of the monastery (I-VI.), you can see they at the end of the paper), this paper would like to fill this gap.

Irodalom

Buzás Gergely: **A vértesszentkereszti dominikánus kolostor,**

in: Buzás Gergely, Orosz Krisztina, Vasáros Zsolt (szerkesztők): *Reneszánsz látványtár – Virtuális utazás a múltba*, kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2009

Filepkó Annamária: **A vértesszentkereszti apátsági templom román kőfaragványai,**
szakdolgozat, ELTE, Budapest, 1994

Fuxhoffer Damian: **Monasteriologia Regni Hungariae**, Veszprém, 1803

Gerevich Tibor: **Magyarország románkori emlékei**, Budapest, 1938

Henszlmann Imre: **Die mittelalterliche Baukunst in Ungarn**, Die romanische Styl im
XVI. Jahrhundert, in: *Östereichische Revue*, 1865

Lux Géza: **A vértesszentkereszti egykori bencés apátsági templomrom**, in: *Technika*, 1940

Marosi Ernő: **Vértesszentkereszt**, in: Tóth Melinda, Marosi Ernő (szerkesztők): *Árpád-kori kőfaragványok*, kiállítási katalógus, István Király Múzeum, Székesfehérvár, 1978

Marosi Ernő: **Die Anfänge der Gotik in Ungarn**, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984

Mezősiné Kozák Éva: **A vértesszentkereszti román kori templom feltárása,**
in: *Archaeológiai Értesítő*, 1970

Mezősiné Kozák Éva: **A vértesszentkereszti bencés apátsági templom**, in: *Művészet*, 1979

Mezősiné Kozák Éva: **A vértesszentkereszti egyenes szentélyzáródású templom,**
in: *Építés–Építészettudomány*, 1983

Mezősiné Kozák Éva: **A vértesszentkereszti bencés apátság gótikus kályhacsempéi,**
in: *Communicationes Archeologicae Hungariae*, 1984

Mezősiné Kozák Éva: **A vértesszentkereszti apátság**, Országos Műemlékvédelmi Hivatal,
Budapest, 1993

Mezősiné Kozák Éva: **A vértesszentkereszti apátság a dominikánusok ideén,**

in: Haris Andrea (szerkesztő): *Koldulórendi építészet a Középkori Magyarországon - Tanulmányok*, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest, 1994

Mezősiné Kozák Éva - Sedlmayr János: **Vértesszentkereszt, Apátság,**

TKM Kiskönyvtára 666., Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület, Budapest, 2000

Nácz József: **A vértesszentkereszti vidékének történelmi műemlékei,**

in: *Archeológiai Közlemények*, 1899

- Raffay Endre: **Esztergom, Vértesszentkereszt**, Tanulmányok az 1200 körüli évtizedek magyarországi művészetéről II., Forum Könyvkiadó, Budapest, 2006
- Révhelyi Elemér: **A vértesszentkereszt templom újszerű megjelenése Árpádkori építészetünkben**, in: Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem tudományos ülészakának előadásai, Budapest, 1957
- Révhelyi Elemér: **L'église de Vértesszentkereszt et ses rapports avec l'architecture hongroise de l'époque Arpadienne**, in: Acta Historiae Artium 5, 1958
- Sedlmayr János: **A vértesszentkereszt apátsági templom építészeti koncepciója**, in: Archaeológiai Értesítő, 1970
- Takács Imre (szerkesztő): **Paradisum plantavit – Bencés monostorok a középkori Magyarországon**, kiállítási katalógus, Pannonhalmi Bencés Főapátság, Pannonhalma, 2001

A képek forrása

- 1 civertan.hu (2014. október)
- 2 NácZ József: A Vértesszentkereszt történelmi emlékei, in: Turisták Lapja, Budapest, 1922
- 3-5 saját fotó, Forster Központ fotótára, Photoshop képszerkesztő szoftverrel javítva
- 6 saját rajz
- 7-8 Mezősiné Kozák, 1993
- 9 pjpgmartin.free.fr/site/Virey_1935.htm (2014. október)
- 10 muvtor.btk.ppke.hu/romanika/aracs2.htm (2014. október)
- 11 panoramio.com, Horogszegi Tamás (2014. október)
- 12-13 Mezősiné Kozák Éva – Sedlmayr, 2000
- 14-15 saját fotó, Forster Központ fotótára, Photoshop képszerkesztő szoftverrel javítva
- 16-21 [youtube.com/watch?v=nBze6JaHYQA](https://www.youtube.com/watch?v=nBze6JaHYQA) (2014. október)
- 22 Mezősiné Kozák, 1993
- 23 saját fotó
- 24 Sedlmayr, 1970
- 25 saját rajz
- 26-27 saját fotó

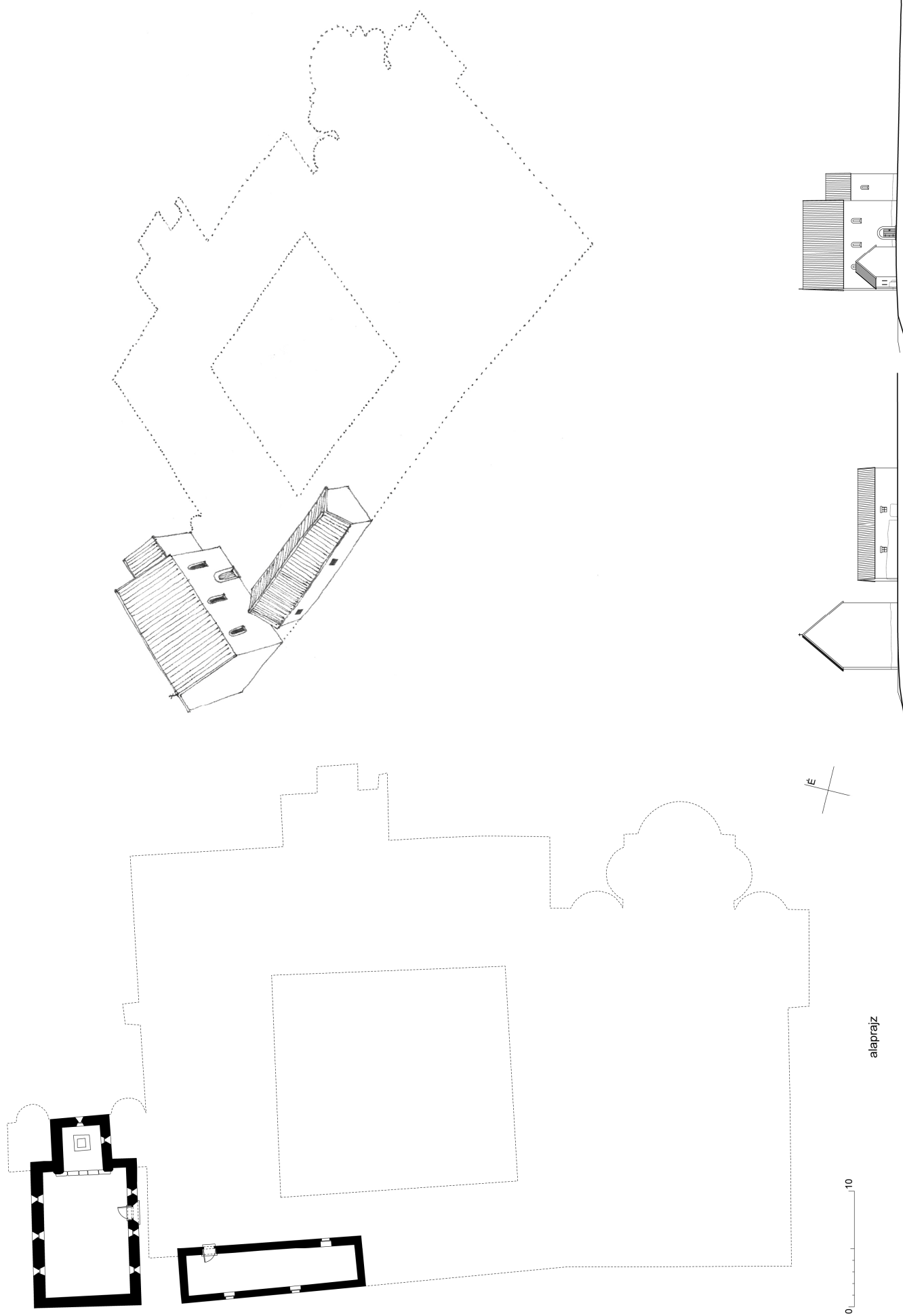
Ezúton szeretném megköszönni Daragó László konzulensemnek, aki segített elmélyednem a középkor rejtélyeiben, valamint a Forster Központ munkatársainak, akik rendelkezésemre bocsátották a kolostorom régészeti és fotó dokumentációját.

Készült a Műegyetem Építészmérnöki Karának 2014. évi Tudományos Diákköri Konferencia Épületkutató Szekciójára és a 2015. évi XXXII. Országos Tudományos Diákköri Konferencia Műszaki Tudományi Szekciójára

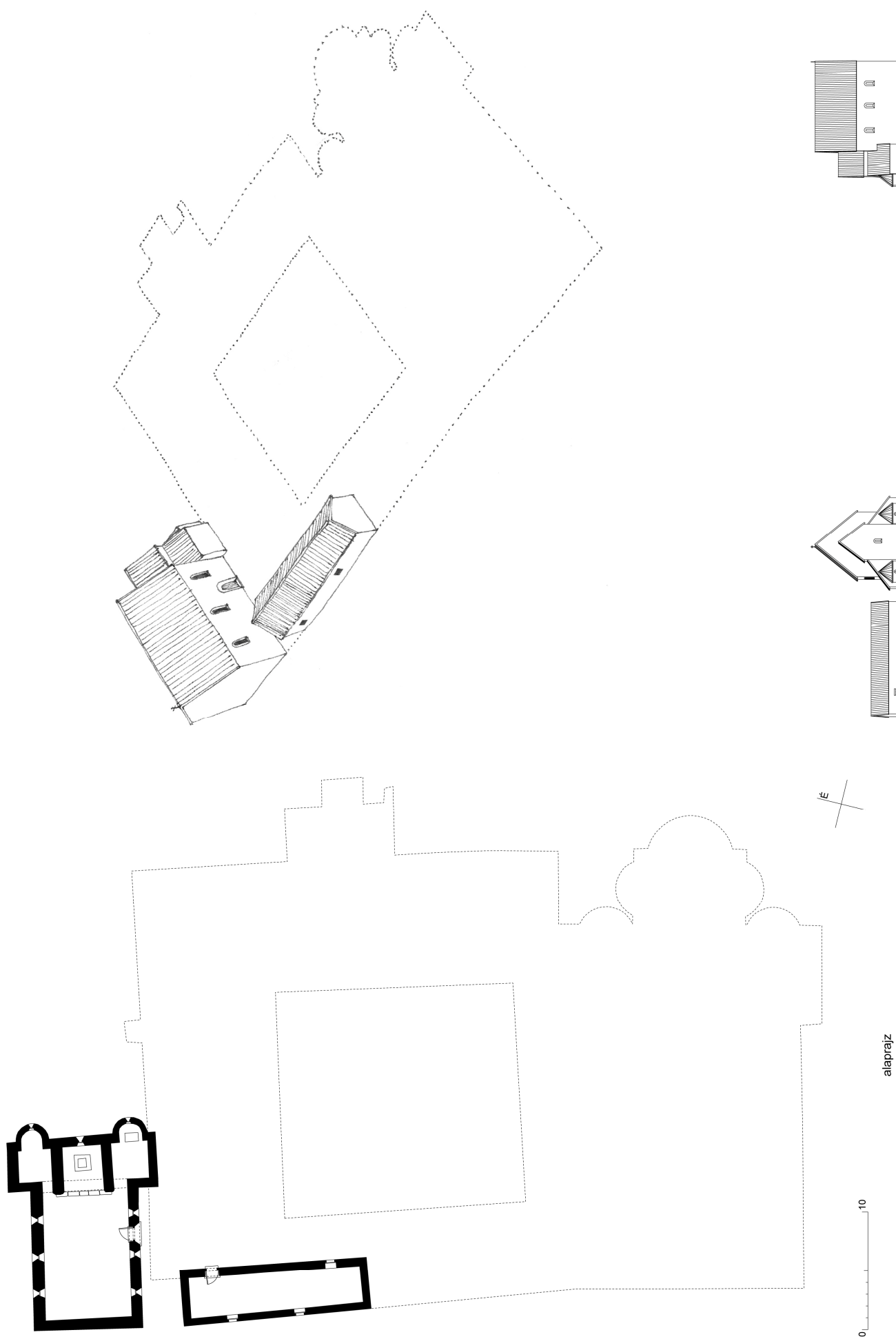
szerző: Kurucz Attila, tervező szakos műegyetemi építészhallgató
email: kurucza89@gmail.com

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem - Építészmérnöki Kar
Építészettörténeti és Műemléki Tanszék

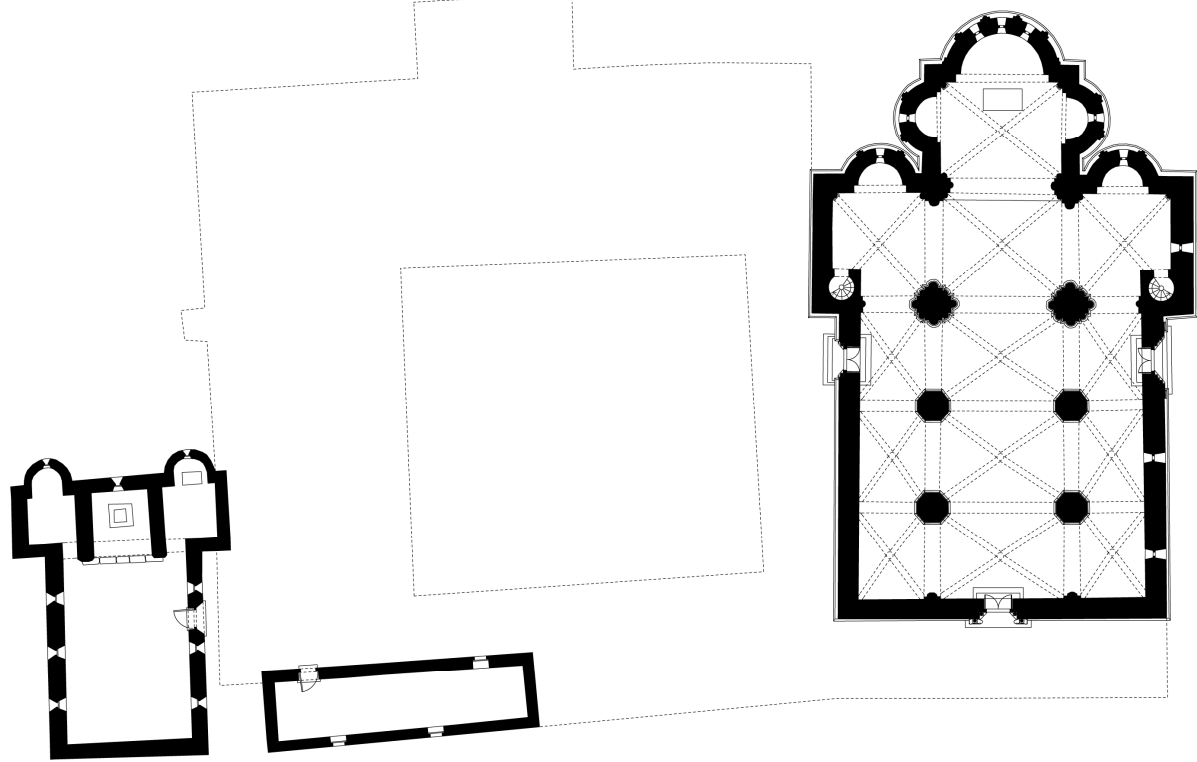
1111 Budapest, Műegyetem rakpart 3.

I. tábla - A véstesszentkereszti kolostor a XII. század első harmadában - I. építési periódus

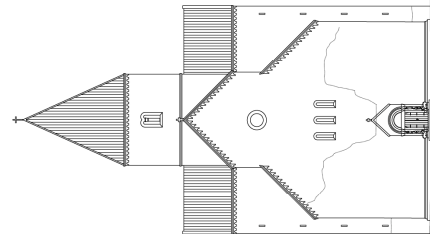
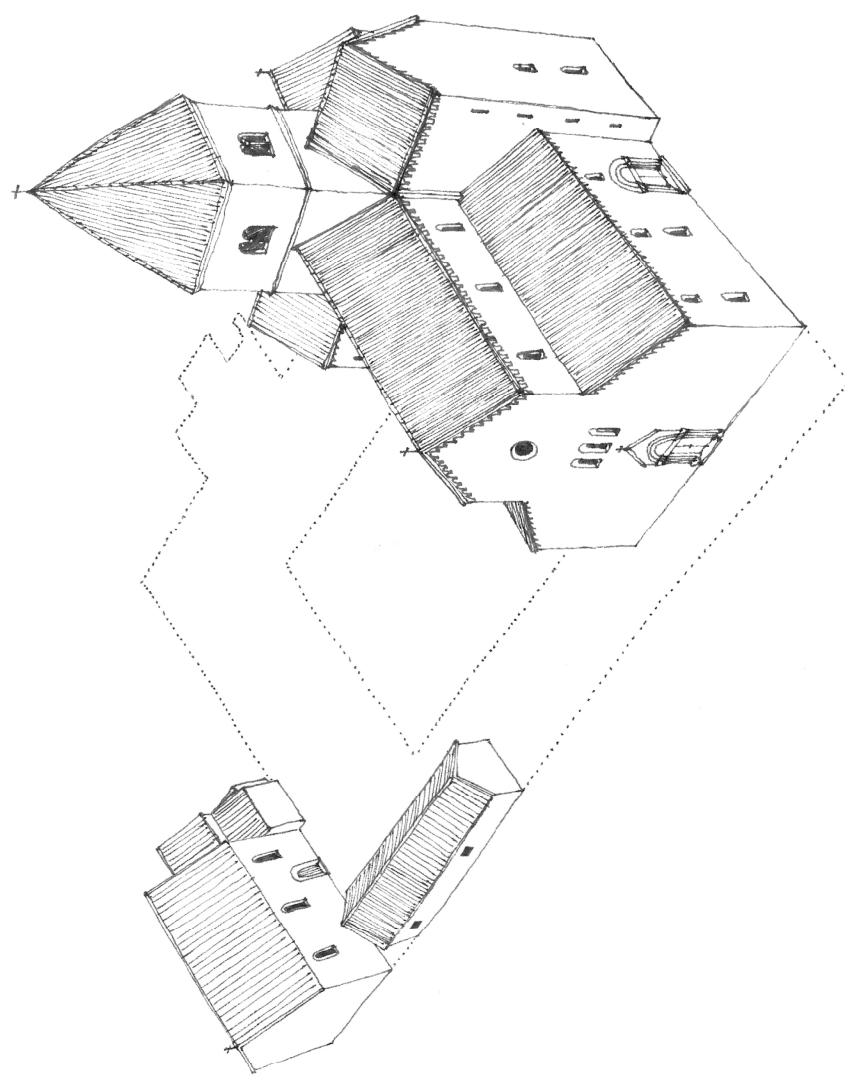

II. tábla - A véstesszentkeresztí kolostor a XII. század második felében - II. építési periódus

alrajz

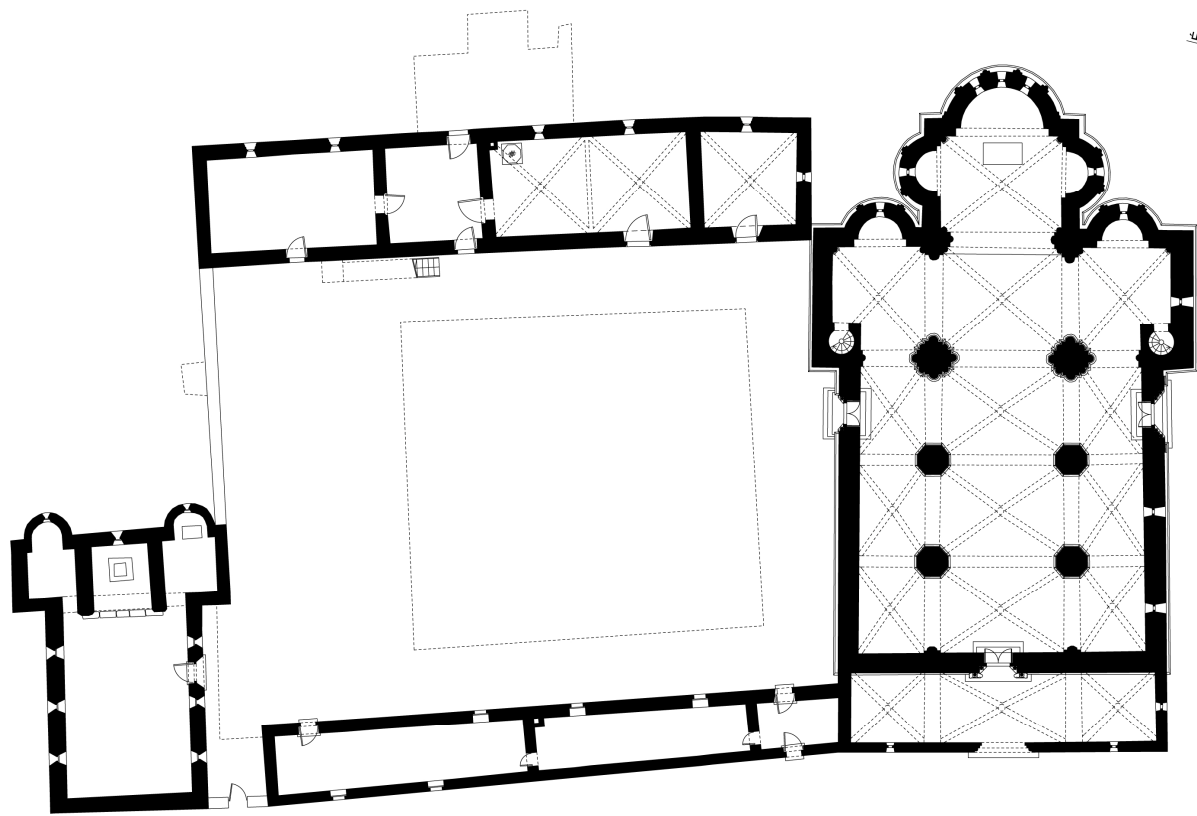
0 10

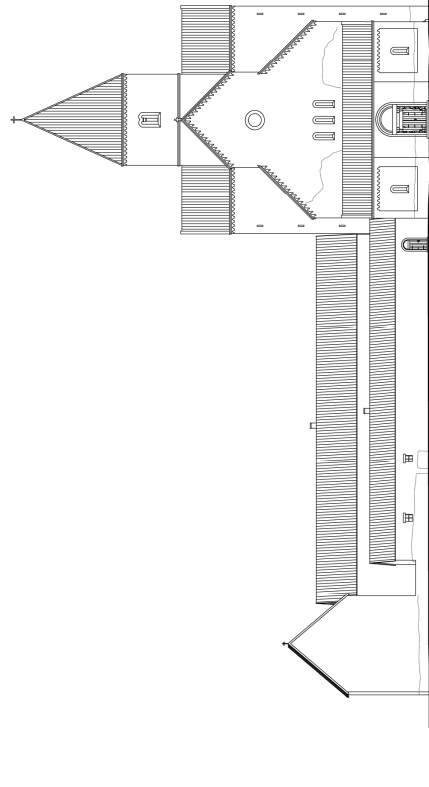
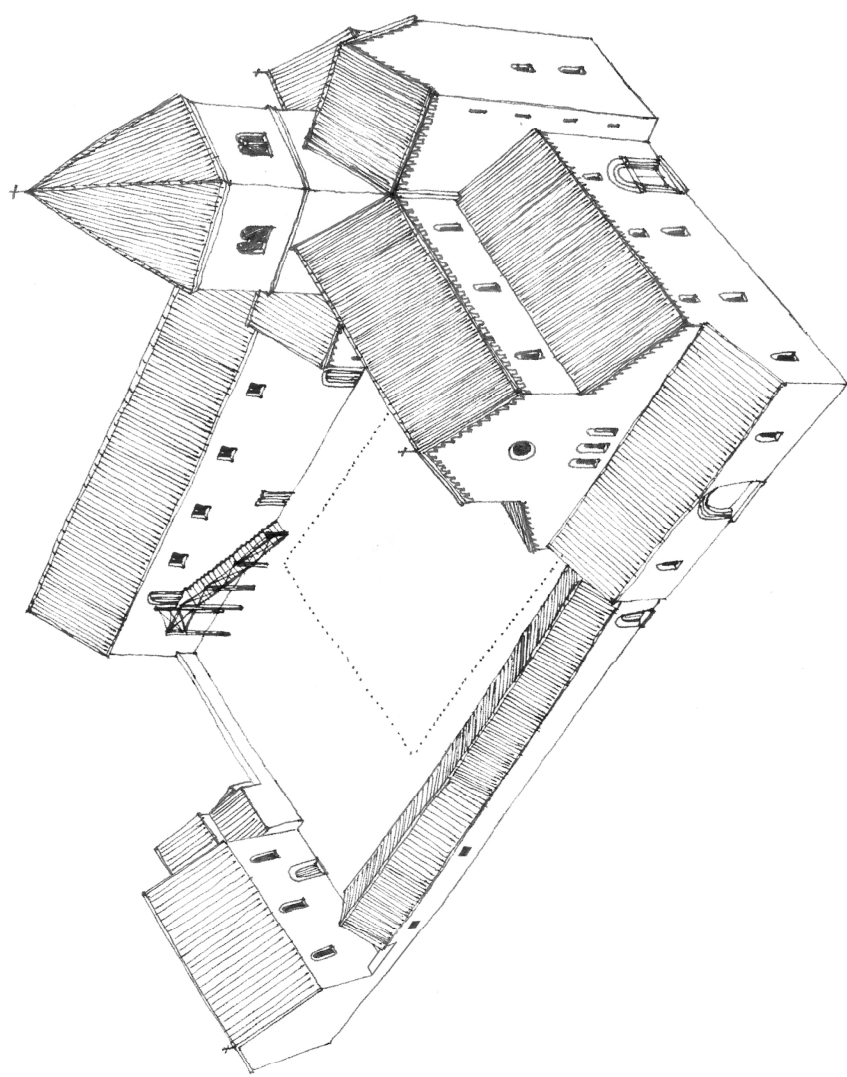
nyugati homlokzat

0 10

III. tábla - A véstestenkérszti kolostor a XII. és a XIII. század fordulóján - III. építési periódus

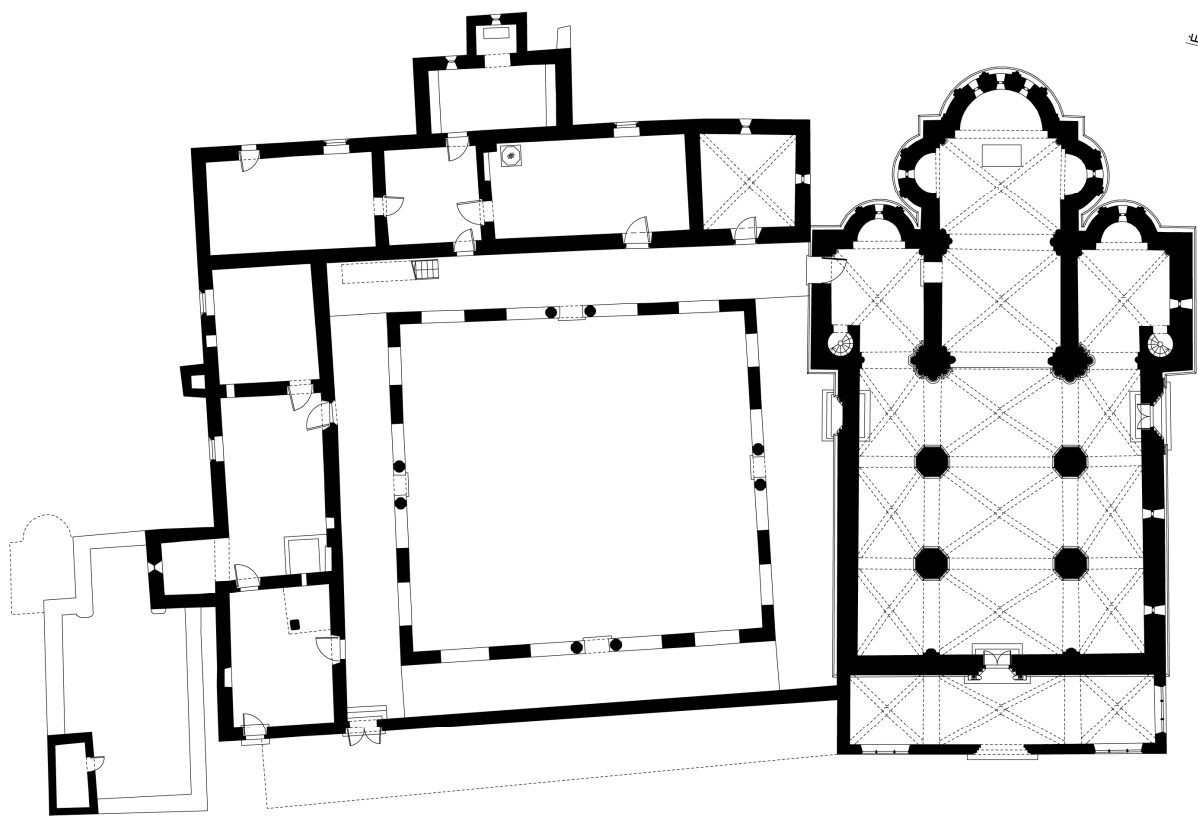

földszinti alaprajz

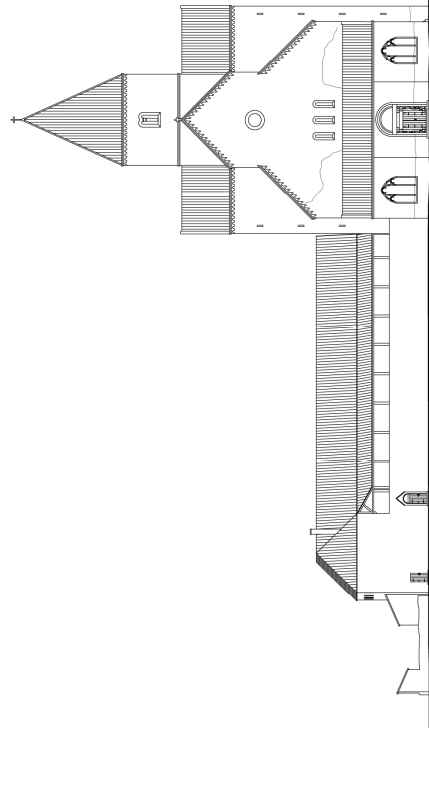
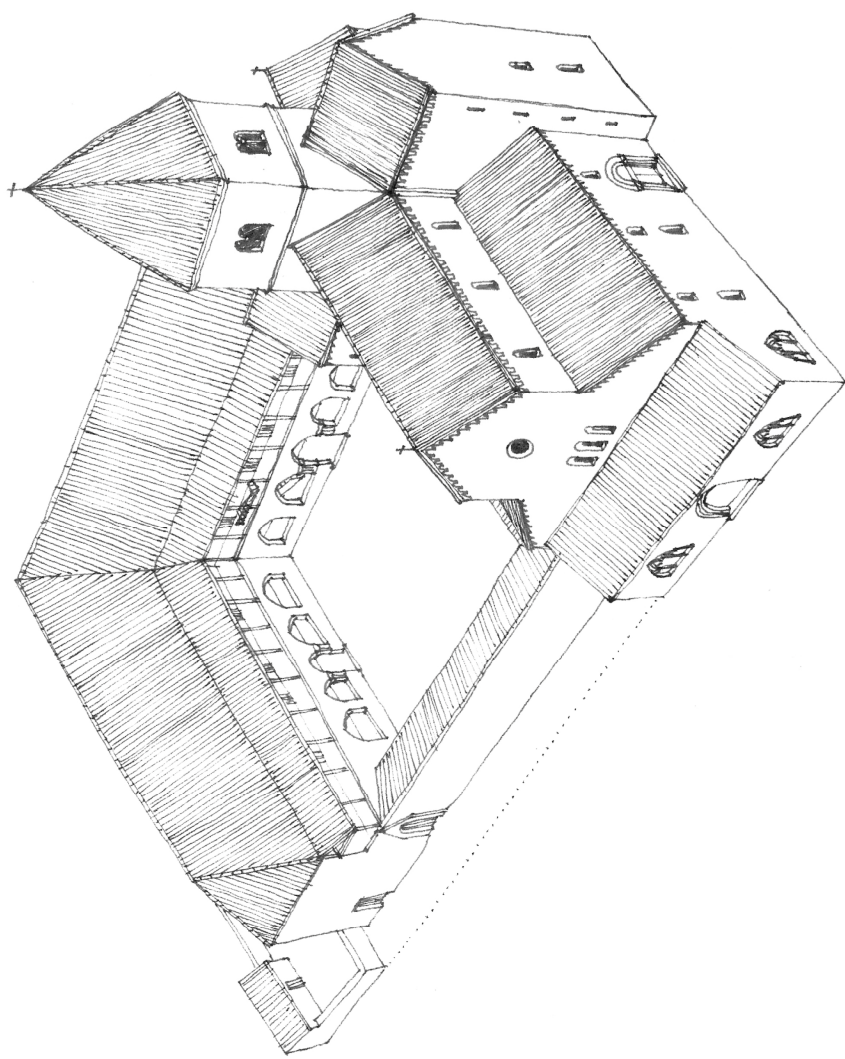
IV. tábla - A véstesszentkereszti kolostor a XIII. század második negyedében - IV. építési periódus

nyugati homlokzat

földszinti alaprajz

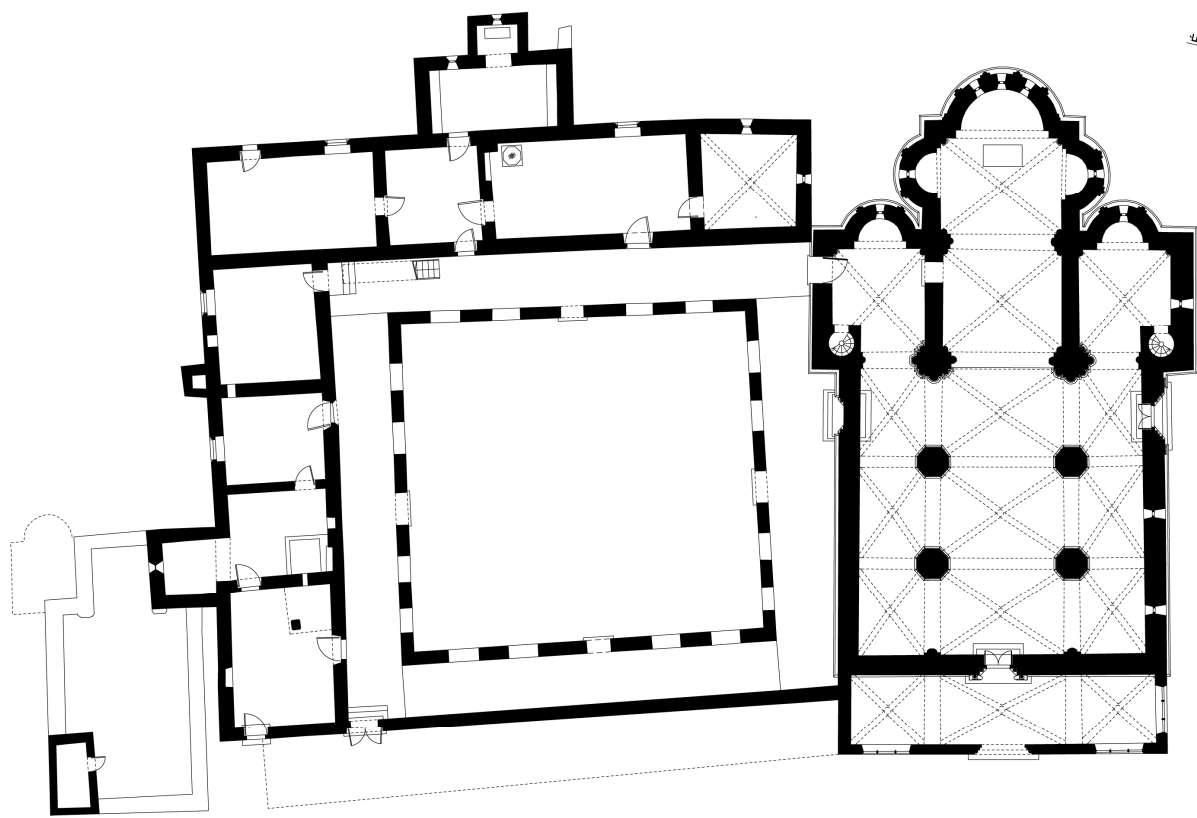
0 10

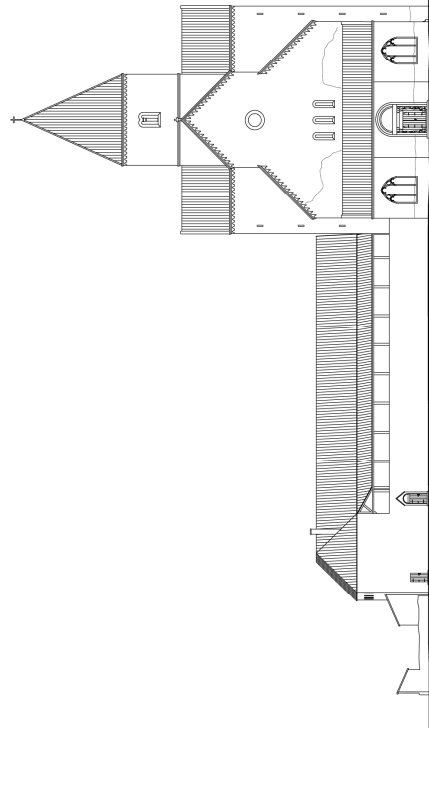
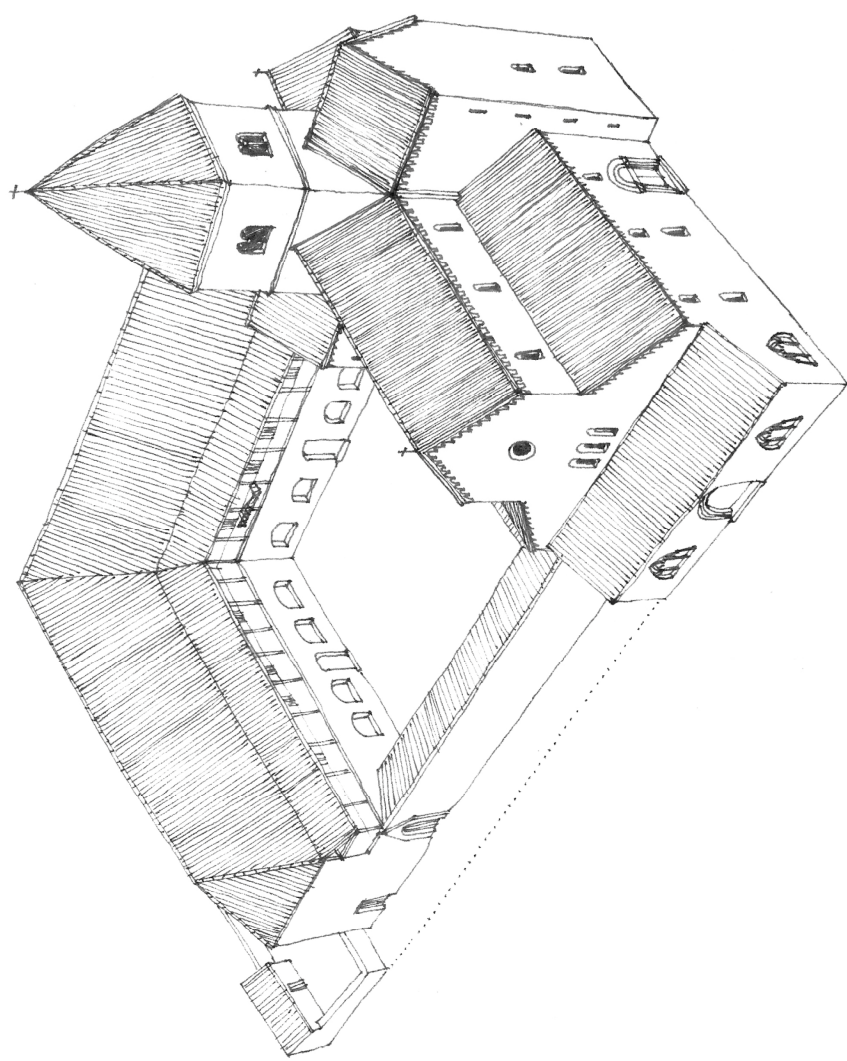
nyugati homlokzat

0 10

V. tábla - A véstestkeresztűi kolostor a XV. század utolsó negyedében - V. építési periódus

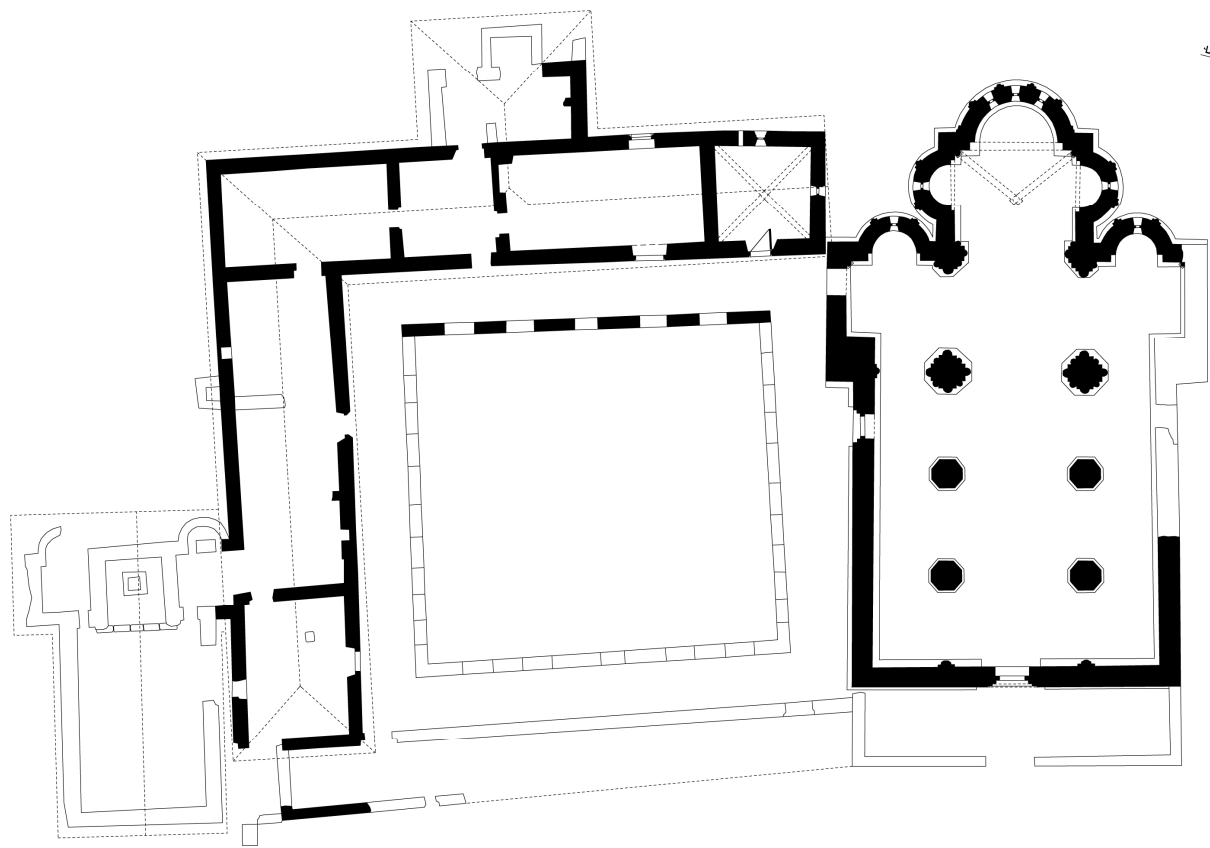

földszinti alaprajz

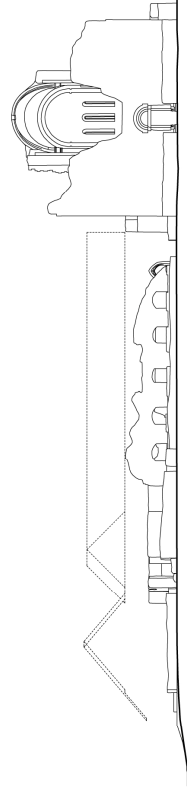
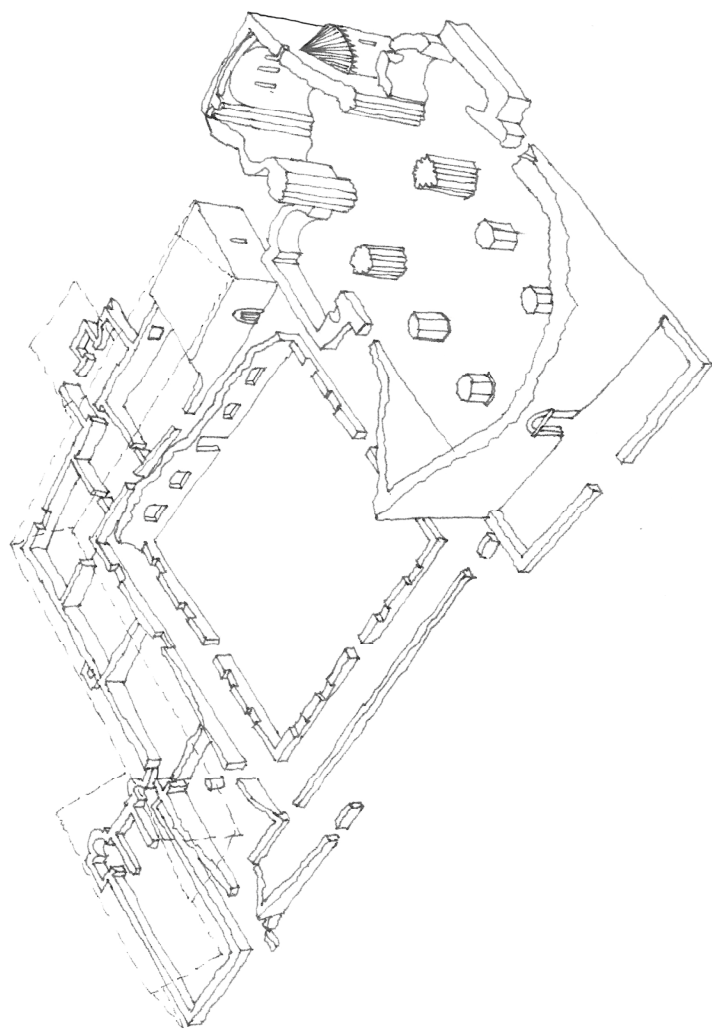

VI. tábla - A véstesszentkeresztii kolostor a XVI. század első negyedében - VI. építési periódus

nyugati homlokzat

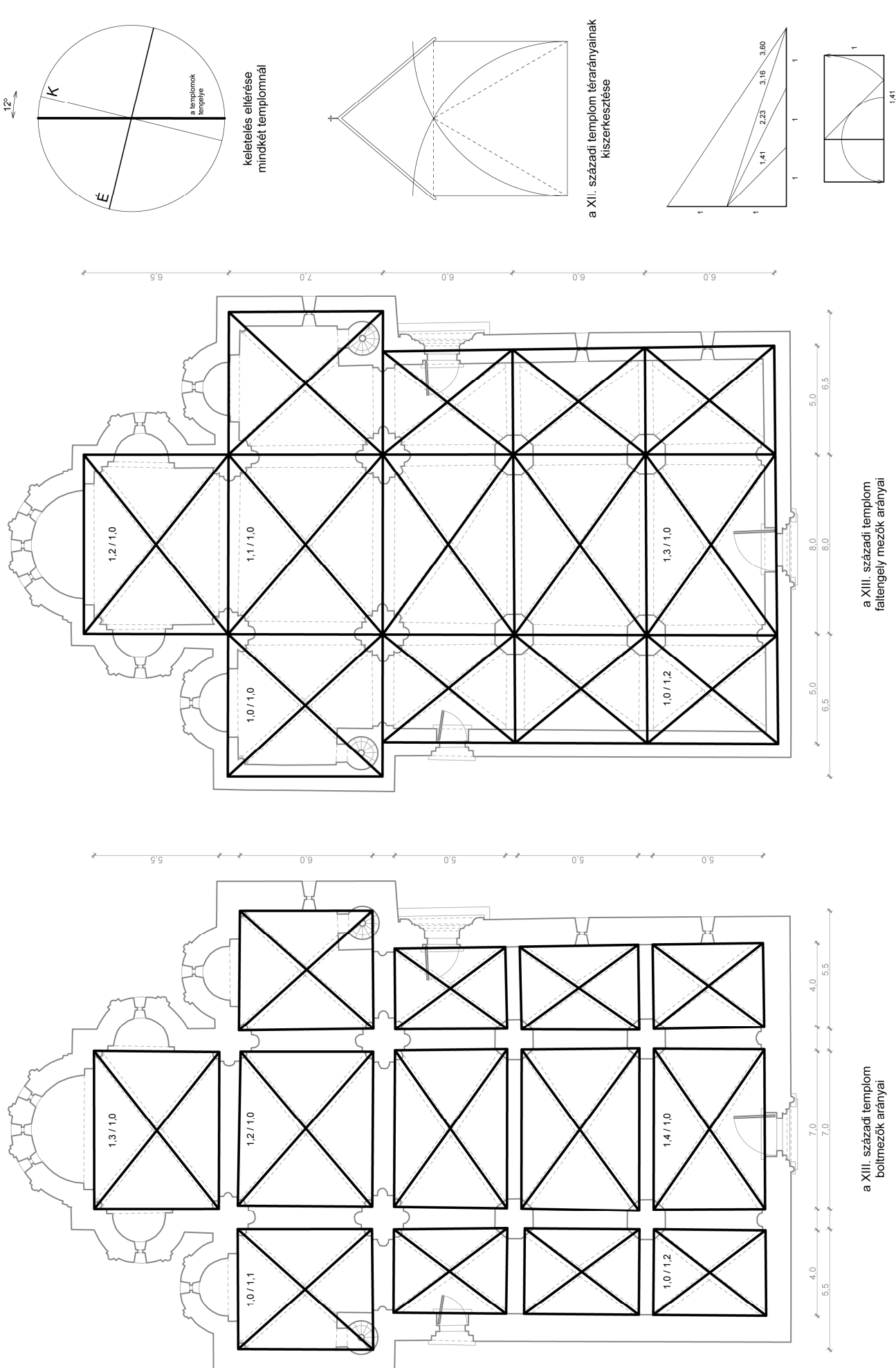

alaprész

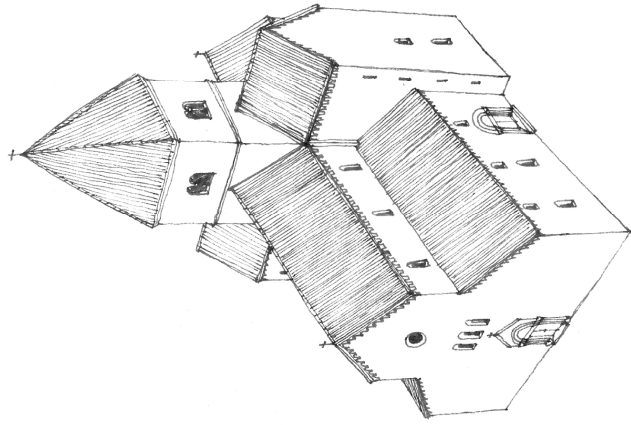
nyugati homlokzat

VII. tábla - A vértesszentkereszti kolostor ma

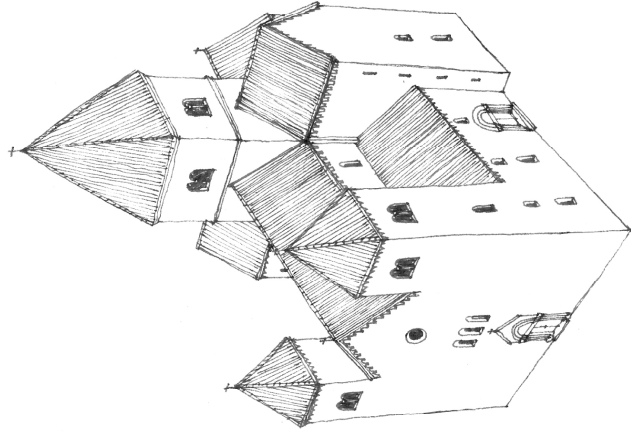

a XIII. századi templom főhajó és mellékhajó arányainak kiszámítása

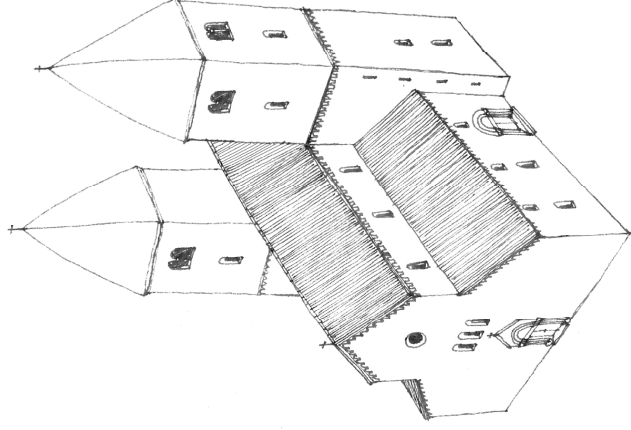
VIII. tábla - A vértesszentkereszti kolostor templomainak kitézése

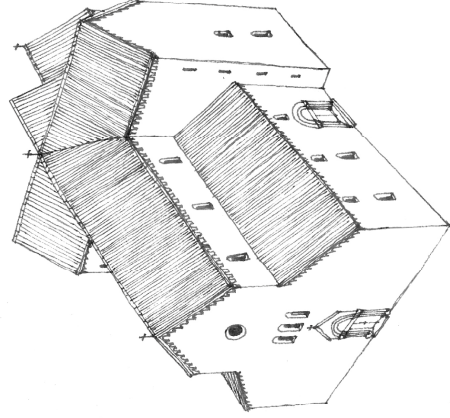
a szerző elképzelése

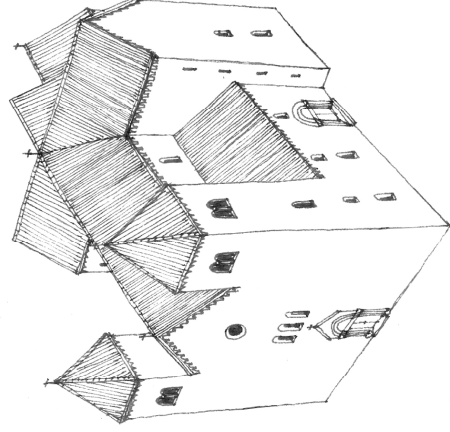
Rávhelyi Elemér alapján

Sedlmayr János és
Marosi Ernő alapján

Sedlmayr János alapján

Henszmann Imre alapján